

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय

निबन्ध

सं. क्र.

७२०८

REFBK-0012344

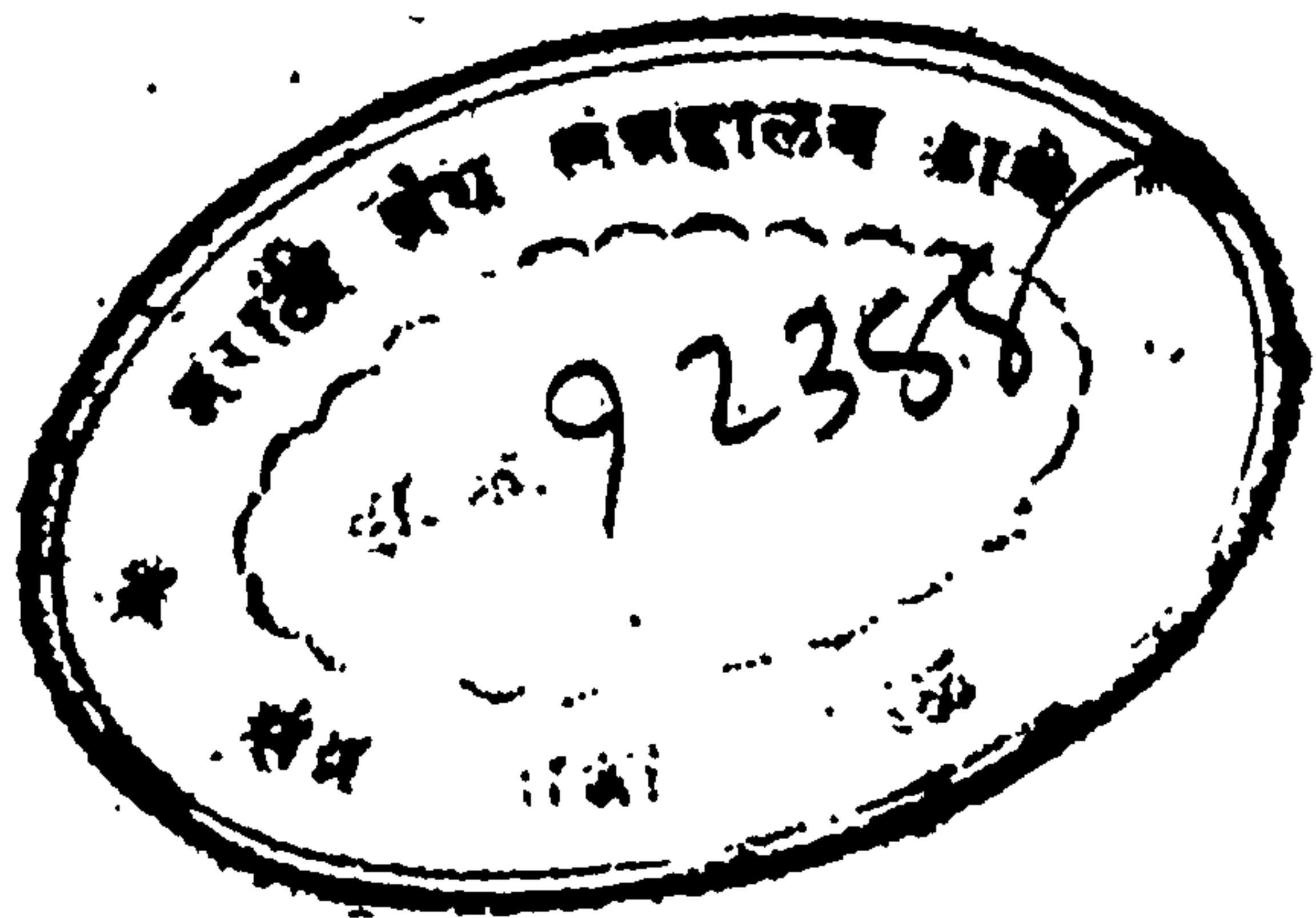
90202

64209
90/3/09 -

90202

स्वामी विवेकानंदांशीं संवाद आणि संभाषणे

वराह द्रव्य संग्रहालय, ठाणे. स्वयंसेवक
अनुक्रम... ७५२०५... दि.
क्र.सं. १९०८... नोंद दि. १७/३/७९

REFBK-0012344

श्रीरामकृष्ण आश्रम,
धंतोली, नागपूर-१

प्रकाशक—

स्वामी भास्करेश्वरानंद,
अध्यक्ष, श्रीरामकृष्ण आश्रम,
धंतोली, नागपूर-१.

★

अनुवादक—

प्रा. प्र. ग. सहस्रबुद्धे,
एम्. ए.

श्रीरामकृष्ण—शिवानंद—स्मृतिग्रंथमाला

पुष्प २६ वें

(श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपूर द्वारा सर्व अधिकार सुरक्षित)

मुद्रक—

प. वि. बेलवलकर
हरिहरेश्वर मुद्रणालय,
महाल, नागपूर-२.

किंमत १ रु. ६० न. पै.

प्रस्तावना

स्वामी विवेकानंदांचीं आपल्या शिष्यांशीं आणि विभिन्न व्यक्तींशीं नाना प्रकारच्या महत्त्वपूर्ण विषयांवर वेळोवेळीं संभाषणे होत. प्रस्तुत पुस्तकांत भारतांतील, तसेंच अमेरिकेतील स्वामी विवेकानंदांच्या कांही संवादांचें व संभाषणांचें संकलन केलें आहे. हे संवाद व हीं संभाषणे केवळ धार्मिक विषयांवरच होत असत असें नव्हे, तर बोलण्याच्या ओघांत स्वामी विवेकानंद सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादि विषयांचा देखील परामर्श घेत. या विविध विषयांबरोबरच स्वामी विवेकानंदांचे आपल्या मातृभूमीच्या पुनरुत्थानासंबंधीचे ओजस्वी विचार आपल्याला या संभाषणांत आढळून येतात. या सर्वच विषयांवरील त्यांचे विचार अत्यंत उद्बोधक असून जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना त्यांच्यापासून नवीन स्फूर्ति प्राप्त होते.

प्रस्तुत पुस्तकाचा अनुवाद प्रा. प्र. ग. सहस्रबुद्धे, एम्. ए. यांनी केला आहे. त्यांनी केलेल्या या महत्त्वाच्या कार्याविद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोंत.

प्रस्तुत पुस्तकापासून वाचकांना अनेक दृष्टींनी मार्गदर्शन लाभेल असा विश्वास वाटतो.

नागपूर,
ता. १५-४-१९६२

—प्रकाशक

अनुक्रमणिका

प्रसंग १ ला : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

पृष्ठ

विषय—आठवणी—भारतांतील दुष्काळांची समस्या आणि स्वार्थ-
त्यागी कार्यकर्ते—पूर्व आणि पश्चिम—आपण सात्त्विक
आहोत की तामसिक—भिकान्यांचे राष्ट्र—आदानप्रदानाचे
महत्त्व—कोणालाहि त्याचे दोष सरळ तोंडावर सांगावे,
पण इतरांसमोर मात्र त्याच्या गुणांची स्तुति करावी—
प्रत्येकाला विवेकानंद होतां येईल—अखंड ब्रह्मचर्य हेच
सामर्थ्याचे रहस्य होय—समाधि आणि कर्म.

१

प्रसंग २ रा : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—कांही आठवणी—प्राणायाम—दुसऱ्याचे विचार ओळखणे
—पूर्वजन्मीचे ज्ञान.

१७

प्रसंग ३ रा : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—पाश्चिमात्य आणि पौराणिक संगीतकला आणि तिचे शास्त्र. २०

प्रसंग ४ था : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—गुरुगृहवासाची प्राचीन पद्धति—आजच्या विश्वविद्यालयांची
पद्धति—श्रद्धाहीनता—आपल्याला राष्ट्रीय इतिहास आहे—
पाश्चिमात्यांचे विज्ञान आणि आपला वेदान्त यांचा समन्वय
—तथाकथित उच्च शिक्षण—तांत्रिक शिक्षणाची व राष्ट्रीय
विचारसरणीवर आधारलेल्या शिक्षणाची आवश्यकता—
सत्यकामाचे कथानक—केवळ पुस्तकी विद्या आणि त्यागी
गुरूंजवळून मिळालेली विद्या—श्रीरामकृष्ण आणि पंडित—
मठाची स्थापना करून तेथील संन्याशांकडे महाविद्यालये
सोपविणे—मुलांसाठी क्रमिक पुस्तकांची रचना करणे—

बालविवाह थांवविलाच पाहिजे—अविवाहित पदवीधरांना जपानमधे पाठविण्याची योजना—जपानच्या मोठेपणाचें रहस्य—आशियांतील कला आणि युरोपांतील कला—कला आणि उपयुक्तता—पोशाखांच्या पद्धति—अन्नसमस्या आणि दारिद्र्य.

२४

प्रसंग ५ वा : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—जन्म व गुण ह्यांच्या अनुसार चातुर्वर्ण्यविभाग—ब्राह्मण व क्षत्रिय—बंगालमधील कुलगुरुप्रथा.

४३

प्रसंग ६ वा : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—सामुदायिक कार्यांतील संयम—प्राचीन राजदरवार—सभ्यतेचा पाया—स्वार्थत्याग—मुलांची मनमोकळी वाढ—क्षात्रवृत्ति—श्रीरामकृष्णांचा एक विशिष्ट पंथ नाही—वीरता आणि ईश्वरावर श्रद्धा—ईश्वरार्पणबुद्धीचें जाज्वल्य उदाहरण.

४७

प्रसंग ७ वा : संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

विषय—प्राचीन भारतांतील रथ—उत्तम चित्रांची कसोटी—‘गीते’च्या उपदेष्ट्याचें चित्र—गीतेंतील मध्यवर्ति कल्पना—कर्माचा व्यापक अर्थ—‘कर्तकिरविता ईश्वर’ असें केव्हा म्हणतां येईल—दुष्ट प्रवृत्तिहि ईश्वरानेच दिल्या आहेत काय—साधनेचा प्रारंभ आणि द्वैतभाव—दांभिकपणा—तांत्रिक पूजापद्धतीचा उगम—श्रीरामकृष्णांची तंत्रसाधना—चाव्ही योगांचा समन्वय—स्वामीजींचें बालपण.

५२

प्रसंग ८ वा : संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

विषय—भारतांत श्रद्धेचा लोप—ती फिरून जागृत करण्याची आवश्यकता—आपल्याला ‘माणसें’ हवीं आहेत—खरी सामाजिक सुधारणा.

६२

प्रसंग ९ वा : संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

विषय—ज्ञानयोग आणि भक्तियोग यांचा समन्वय—चांगल्यांत ईश्वर
आणि वाइटांतहि ईश्वरच—चांगलें आणि वाईट हें
उपयोगावर अवलंबून असतें—कर्म—सृष्टि—ईश्वर—माया ६७

प्रसंग १० वा : संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

विषय—एका वर्णातील उपशाखांमध्ये आपसांत विवाहसंबंध—
वालविवाहास विरोध—आज भारतवासीयांस हवें असलेलें
शिक्षण—ब्रह्मचर्य. ७५

प्रसंग ११ वा : संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

विषय—मधुरभाव—प्रेम—नामसंकीर्तन—त्या बाबतींतील एक धोका
—ज्ञानयुक्त भक्ति—ख्रिस्ती धर्माविषयी एक अद्भुत स्वप्न. ८२

प्रसंग १२ वा : संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

विषय—आपण मरणार आहोंत हें नेहमी ध्यानांत बाळगाल तर
एका नवजीवनाचा तुमच्या हृदयांत संचार होईल—
दुसन्याकरता झिजा—ईश्वर म्हणजे अंतिम आश्रयस्थान. ९०

प्रसंग १३ वा : श्रीमती राईटद्वारा संकलित

विषय—इतिहासाचा सूड. ९५

प्रसंग १४ वा : 'दि अपोल अँव्हलांच' मधील उतारा

विषय—धर्म, सम्यता आणि चमत्कार. १०३

प्रसंग १५ वा : 'दि डेट्राँइट फ्री प्रेस', १४ फेब्रुवारी, १८९४

विषय—धर्मसमन्वय. ११०

प्रसंग १६ वा : 'दि डेट्राँइट ट्रिब्यून', १७ मार्च, १८९४

विषय—पतिता. ११७

स्वामी विवेकानन्द

स्वामी विवेकानंददांशी संवाद आणि संभाषणे

92388

प्रसंग १ ला

संकलक--श्री. प्रियनाथ सिंह

आठवणी—भारतांतील दुष्काळांची समस्या आणि स्वार्थत्यागी कार्यकर्ते—पूर्व आणि पश्चिम—आपण सात्त्विक आहोंत की तामसिक—भिकान्यांचें राष्ट्र—आदानप्रदानाचें महत्त्व—कोणालाहि त्याचे दोष सरळ तोंडावर सांगावे, पण इतरांसमोर मात्र त्याच्या गुणांची स्तुति करावी—प्रत्येकाला विवेकानंद होतां येईल—अखंड ब्रह्मचर्य हेंच सामर्थ्याचें रहस्य होय—समाधि आणि कर्म.

स्वामीजींच्या घराच्या अगदी जवळच आमचें घर होतें. एकाच वेटाळांत राहणारे असल्यामुळे साहजिकच अनेकदा आम्ही त्यांच्याबरोबर खेळलो होतो. बालपणापासूनच मला त्यांच्याबद्दल विशेष ओढ वाटत असे. तेव्हापासूनच माझा मनोमन विश्वास होता की हा माझा मित्र पुढे कोणी तरी थोर पुरुष होणार. तो जेव्हा संन्यासी झाला तेव्हा आम्ही फार हळहळलो. आम्हांला वाटलें की एक भावी कर्तृत्ववान मनुष्य वाया गेला.

पुढे ते अमेरिकेंत गेले. शिकागो येथील सर्वधर्मपरिषदेंत व अमेरिकेंतील इतर अनेक शहरीं झालेल्या त्यांच्या व्याख्यानांचें

वृत्त आम्हीं वर्तमानपत्रांतून वाचलें. तेव्हा माझ्या मनांत विचार आला, अग्नि तो अग्निच ! तो कांही कापडाने झाकला जाऊं शकत नाही. स्वामीजींच्या अंतःकरणांत असलेला अग्नि आता ज्वालामय होऊन प्रकट झाला होता. इतकीं वर्षे जी कळी होती ती पूर्णपणें उमलून आता फूल बनली होती.

कांही काळानंतर ते भारतांत परत आल्याचें व मद्रासमध्ये त्यांची तेजस्वी भाषणें चालूं असल्याचें समजलें. तीं व्याख्यानें वाचून मी थक्क झालों. हिंदुधर्मांत इतकीं श्रेष्ठ तत्त्वे आहेत व तीं इतकीं सुबोध करून सांगितलीं जाऊं शकतात हें जणु मला नव्यानेच कळत होतें. स्वामीजींच्या ठिकाणीं किती अलौकिक सामर्थ्य वास करीत होतें ! असें वाटे, हा मानव आहे की कोणी देवता !

स्वामीजी जेव्हा कलकत्त्याला आले तेव्हा चहूकडे उत्साह संचरला. ते गंगाकाठीं, काशीपूर विभागांतील श्री. शील यांच्या बागेंतील बंगल्यांत उतरले होते. आम्ही लगेच तेथे पोहोचलों. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी या 'कलकत्त्याच्या मुला' ने राजा राधाकांत देव यांच्या भव्य निवासस्थानीं अभिनंदनाला उत्तर म्हणून, विशाल जनसमुदायासमोर असें स्फूर्तिदायी भाषण केलें की त्या पहिल्याच भाषणाने प्रभावित होऊन कलकत्त्यांतील लोकांनी त्यांच्यावर स्तुतीचा अगदी वर्षाव सुरू केला. ही हकीकत सगळ्यांना ठाऊकच आहे.

ते कलकत्त्याला आल्यावर मला एकच उत्कंठा लागली, ती ही की केव्हातरी त्यांची एकट्याने भेट घ्यावी आणि बालपणींच्या मोकळेपणाने त्यांच्याशीं गोष्टी कराव्यात. पण जेव्हा पाहावें तेव्हा त्यांच्या भोवती उत्सुक पृच्छकांचा मेळावा जमलेला

असे; आणि अखंड संभाषण चालू असे. त्यामुळे कांही काळपर्यंत मला तशी संधीच मिळाली नाही. एक दिवस आम्ही गंगेच्या वाजूला असलेल्या वगिच्यांत फिरावयास गेलों, त्या वेळीं मला हवा तसा एकान्त मिळाला. लगेच ते माझ्याबरोबर—अर्थात् वालवयांतील त्यांच्या सवंगड्याबरोबर—पूर्वीसारख्या सगळ्या गोष्टी वोलू लागले. चार शब्द आम्ही बोलतो न बोलतो तोंच, कित्येक सद्गृहस्थ भेटायला आल्याच्या सूचना आल्या व बोलावण्यांवर बोलावणीं येऊ लागलीं. शेवटीं ते किंचित् त्रासल्यासारखे झाले आणि निरोप आणणाऱ्याला म्हणाले, “बेटा, मला थोडी विश्रांति तर देशील ! वालपणींच्या या माझ्या सवंगड्याशीं मला चार शब्द वोलू दे. थोडा वेळ मला मोकळ्या हवेंत फिरू दे. तिकडे जा आणि आलेल्या लोकांचें नीट स्वागत कर. त्यांना वसायला सांग. आणि थोडें थांबण्याची विनंती कर.”

पुन्हा जेव्हा आम्हांला एकान्त मिळाला तेव्हा मीं त्यांना विचारलें, “स्वामीजी, तुम्ही साधु आहांत; तुमच्या स्वागतासाठी येथे भ्रगणी गोळा करून पैसा जमविण्यांत आला आहे; मला असें वाटलें होतें की, देशांत असलेल्या दुष्काळाकडे पाहून तुम्ही कलकत्यांत येण्यापूर्वी, ‘माझ्या स्वागतासाठी एक पैसा देखील खर्च करूं नका, त्यापेक्षा ती सगळी रकम दुष्काळनिवारण-निधीला द्या’ अशी कांहीतरी तुमची तार येईल. पण पाहतों तर तुम्हीं तसें कांहीच केलें नाही. हें कसें काय ? ”

स्वामीजी:—कारण लोकांत खूप उत्साह निर्माण व्हावा अशीच माझी इच्छा होती. येवढें कसें तुझ्या लक्षांत येत नाही ? अरे, असें कांहीतरी घडल्याशिवाय, लोक श्रीरामकृष्णांकडे कसे बरे आकृष्ट होतील ? आणि त्यांच्या पुण्यनामाने लोकांत

नवतेजाचा संचार कसा बरें करतां येईल ? हा सगळा जयजयकार आणि सत्कार काय व्यक्तिशः माझा झाला ? यामुळे त्यांचा गौरव झाला नाही काय ? बघ, आता लोकांना श्रीरामकृष्णां-विषयी जाणून घेण्याची कितीतरी तहान लागली आहे ? हळूहळू लोकांना त्यांची माहिती होईल. हें कार्य देशहिताला पोषक नाही काय ? या देशाच्या हितासाठी ज्या महापुरुषाचें इहलोकीं आगमन झालें त्यालाच जर लोकांनी ओळखलें नाही तर त्यांचें भलें होणें कसें शक्य आहे ? श्रीरामकृष्ण कोण होते, काय होते, हें जेव्हा लोक ओळखतील तेव्हाच 'माणसें'—खऱ्या अर्थाने 'माणसें' तयार होतील. आणि एकदा देशांत अशीं 'माणसें' निर्माण झालीं की मग दुष्काळादि आपत्तींना या देशांतून घाल-विण्यास काय उशीर लागणार आहे ? तात्पर्य असें की श्रीराम-कृष्णांच्या जीवितकायबिद्दल लोकांच्या मनांत आस्था निर्माण होण्यासाठी, कलकत्त्यांत कांहीतरी खळबळ माजावी, धामधूम व्हावी, हीच मुळी माझी इच्छा होती. एरवी केवळ माझ्यासाठी येवढें अवडंबर माजविण्याची काय आवश्यकता होती ? मी तर त्याला कःपदार्थ समजतो. मी तुझ्या घरीं येऊन खेळत होतो त्या वेळेपेक्षा आता मी कांही मोठा झालों आहे काय ? मी जसा पूर्वी होतो तसाच आहे. सांग तुला. माझ्यामध्ये कांही बदल दिसतो काय ?

“नाही, म्हणण्यासारखा असा कांही बदल मला दिसत नाही” असें जरी मी त्यांना म्हटलें तरी माझ्या मनांत विचार आला, 'खरें पाहतां तुम्ही आता देवता झालां आहांत.'

स्वामीजी पुढे बोलूं लागले:—“आपल्या देशांत दुष्काळाने कायमचें ठाण मांडलें आहे. पिकांवर रोग पडला म्हणजे जशी

शेताचीं दुर्दशा होते तशी आपल्या समाजाची दुर्दशा झाली आहे. दुष्काळामुळे वारंवार इतकी नासाडी झाल्याचें आपल्याला इतर देशांत आढळत नाही; कारण, त्या देशांत 'माणसें' राहतात. उलट आपल्या देशांतील माणसें ढेकळांप्रमाणे निष्क्रिय बनलीं आहेत. म्हणूनच, लोकांना प्रथम श्रीरामकृष्णांचें खरें चरित्र ठाऊक झालें पाहिजे, त्यांतलें इंगित कळून त्याच्या प्रभावाने लोकांच्या संकुचित आणि स्वार्थी वृत्ति नाहीशा झाल्या पाहिजेत, मग पुनःपुन्हा येणाऱ्या दुष्काळांविरुद्ध याच लोकांच्या हातून खरे प्रयत्न होतील. हळूहळू मीहि त्या दिशेने प्रयत्न करणार आहे तें तुला पुढे दिसेलच."

मी:—असें झाल्यास फारच चांगलें होईल. तर मग मला वाटतें, तुमचीं आता येथे अनेक व्याख्यानं होतील. त्याशिवाय श्रीरामकृष्णांचें नांव लोकांच्या कानांवर कसें बरें जाईल ?

स्वामीजी:—किती खुळी कल्पना ही ! तसें मी कांहीच करणार नाहीं. श्रीरामकृष्णांचें नांव लोकांच्या कानांवर जाण्यासाठी आणखी आता कोणते प्रयत्न बाकी आहेत ? त्याप्रकारचें कार्य पुष्कळ झालें आहे. आपल्या या देशांत नुसत्या व्याख्यानांनी कांहीहि लाभ होणार नाही. व्याख्यानं दिलीं म्हणजे आपले सुशिक्षित लोक तीं ऐकतील आणि फार तर टाळ्या वाजवून म्हणतील, 'छान, फारच छान बुवा !' व्याख्यानबाजीपासून याशिवाय दुसरें काय होणार ? व्याख्यान ऐकून घरीं गेल्यावर तो सगळा उपदेश जेवणाबरोबर पचून साफ होईल ! जुन्या गंजलेल्या लोखंडाच्या तुकड्यावर कितीहि हातोडे मारीत बसलें तरी त्यापासून कोणता फायदा होणार आहे ? त्याचे तुकडे तुकडे मात्र होतील. असें लोखंड प्रथम विस्तवांत टाकून लाल होईपर्यंत

तापविलें पाहिजे, मग त्याला ठोकून कोणताहि आकार देतां येईल. जिवंत आणि ज्वलंत उदाहरण लोकांपुढे ठेवल्याशिवाय आपल्या देशांत कांहीएक कार्य होणें शक्य नाही. म्हणूनच आज आम्हांला, सर्वस्वावर पाणी सोडून देशासाठी जीवन समर्पित करणारे कांही तरुण हवे आहेत. प्रथम त्यांच्या जीवनाला वळण लावावें लागेल, कांही आकार द्यावा लागेल, मगच त्यांच्याकडून खऱ्याखऱ्या कार्याची अपेक्षा करणें उचित ठरेल.

मी:—स्वामीजी, एका गोष्टीचा विचार करतां, माझी मति अगदी गुंग होऊन जाते. आपल्या देशांतील लोक स्वतःचा धर्म नीट ओळखेनासे झाले आहेत आणि ते धर्मान्तर करीत आहेत. कोणी ख्रिस्ती होतो आहे, तर कोणी मुसलमान बनतो आहे. अशा स्थितींत या स्वदेशी बांधवांसाठी कांही करण्याऐवजी हिंदुधर्माचा प्रचार करण्यासाठी तुम्ही इंग्लंड-अमेरिकेंत गेलांत हें कसें काय ?

स्वामीजी:—परिस्थिति किती बदलली आहे हें तुझ्या लक्षांत येत नाही काय ? आज आपल्या देशबांधवांमध्ये, खरा धर्म अंगिकारण्याचें आणि त्याप्रमाणे वागण्याचें सामर्थ्य आहे काय ? आज त्यांच्याजवळ फक्त एकच गोष्ट आहे. ती म्हणजे, 'आम्ही मोठे सात्त्विक आहोंत' असा अभिमान. एके काळीं ते सात्त्विक होते हें अगदी निश्चित, पण आज त्यांचें घोर पतन झालें आहे. कोणीहि सत्त्वापासून ढळला की तात्काळ तो तामसाप्रत जाणार हें ठरलेलें आहे. त्यांचें असेंच झालें आहे. जो कसल्याहि बाबतींत प्रयत्नशील नाही, स्वतःला एखाद्या खोलींत कोडून घेऊन जो नुसतें हरीचें नांव घेत वसतो, धडधडीत त्याच्या डोळ्यासमोर त्याच्या बांधवांवर घोर अन्याय आणि अत्याचार होत असूनहि जो अगदी

शांत आणि तटस्थ वृत्तीने वसून राहतो तो काय सत्त्वगुणयुक्त म्हणावा ? अगदी नाही. मुळीच नाही. तो काळचाकुट्ट तमोगुणाने घेरला आहे असेंच समजावें. साधें, भूक शमविण्यापुरतें अन्नदेखील जिथल्या लोकांना मिळत नाही, त्या देशांतील लोक धर्माचें पालन कसें करूं शकणार ? जेथे लोकांच्या मनांतील भोगलालसा थोडीहि शमली नाही त्या देशांत त्यागभावना कोठून येणार ? या कारणांस्तव लोकांना पुरेसें खायला कसें मिळेल याची प्रथम विवंचना केली पाहिजे. त्याचे उपाय शोधले पाहिजेत. जीवनांतील आनंद थोडाबहुत लुटतां येईल अशा सुखसोयी त्यांना उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. मग हळूहळू त्यांच्यामध्ये खरें वैराग्य बाणूं शकेल; आणि ते आपल्या जीवनांत धर्मलाभ करून घेण्यास योग्य होतील व उद्युक्तहि होतील. इंग्लंड-अमेरिकेंतील लोक रजोगुणाने कसे परिपूर्ण आहेत ! सर्व प्रकारचे ऐहिक सुखोपभोग पुरेपूर लाभून ते तृप्त झाले आहेत. त्यांतहि विशेष म्हणजे, ख्रिस्ती धर्म हा श्रद्धा आणि अंधविश्वास यांनी भरलेला धर्म आहे. तो आपल्याकडील पुराणप्रणीत धर्मासारखा आहे. शिक्षणाचा प्रसार होऊन सुसंस्कृतता आल्यानंतर आता त्या धर्मापासून पाश्चिमात्यांना शांति लाभेनाशी झाली आहे. त्यांची सद्यःस्थिति अशी आहे की आज जर त्यांना थोडें वर उचलतां आलें तर ते सत्त्वगुणी होतील. तसेंच, आजचा काळ मोठा विचित्र आहे. समजा एखादा गौरमुख पाश्चात्य येऊन तुझ्या स्वतःच्या धर्माबद्दल कांही विवेचन करूं लागला तर त्याच्या वचनांना तूं जितका मान देशील, तितका एखाद्या फाटके कपडे घातलेल्या संन्याशाच्या शब्दांना देशील काय ?

मी:—स्वामीजी, तुमचें हें म्हणणें अगदी खरें आहे !

श्रीयुत एन्. एन्. घोष * यांचें सुद्धा अगदी असेंच म्हणणें आहे.

स्वामीजी:—होय, जेव्हा माझे अनेक पाश्चिमात्य शिष्य शिक्षणवळण लाभून आणि यथार्थ ज्ञान संपादन करून येथे येतील आणि, 'अरे, तुम्ही सगळे करतां आहांत तरी काय ? तुम्ही इतके अल्पश्रद्ध कसे झालांत ? तुमचा धर्म आणि धार्मिक विधि, तुमचे शिष्टाचार, तुमची नीतिरीति, या तुमच्या सगळ्या गोष्टींना तुम्ही इतरांच्यापेक्षा हीन कसे मानतां ? आम्ही तर तुमचा धर्म अगदी सर्वश्रेष्ठ समजतो ?' असें जेव्हा ते विचारतील तेव्हा तूं बघशील की आपल्याइकडील अनेक मोठे आणि प्रतिष्ठित लोक त्यांचें म्हणणें ऐकून घेतील. अशा रीतीने या देशाचा ते मोठा लाभ करून देतील. ते इकडे येऊन तुमच्या धर्माचार्यांच्या जागा घेतील असें क्षणमात्रहि मानण्याचें कारण नाही. भौतिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने व्यावहारिक विज्ञानाच्या बाबतींत ते तुमचे गुरु बनतील हें निःसंशय, पण धर्माच्या सगळ्या बाबतींत मात्र आपल्या देशांतील लोकच त्यांचे गुरु होतील. धार्मिक क्षेत्रांत भारत आणि भारतेतर जग यांमध्ये गुरुशिष्यांचें हें नातें चिरकाल राहील.

मी:—स्वामीजी, तें कसें शक्य आहे ? तिरस्काराच्या ज्या भावनेने ते आपला अधिक्षेप करतात ती लक्षांत घेतां, ते कधीहि निःस्वार्थबुद्धीने प्रेरित होऊन आपलें भलें करतील असें संभवनीय वाटत नाही.

स्वामीजी:—अनेक कारणांमुळे ते आपला तिरस्कार करतात. तीं कारणें पाहतां कदाचित् त्यांचें तसें करणें समर्थनीयहि असू शकेल. पहिली गोष्ट म्हणजे आपण आहोंत एक जित समाज.

* कलकत्यांतील एक सुप्रसिद्ध बॅरिस्टर, पत्रकार आणि शिक्षणतज्ज्ञ.

तशांत पुन्हा आपल्या देशासारखा भीकमाग्यांचा देश जगांत दुसरा नाही ! बहुजनसमाज अगदी हलक्या जातीचा आहे; उच्चवर्णीयांनी या लोकांवर युगानुयुगे जुलूम केला; पावलों-पावलीं त्यांना लाथांखाली तुडविलें. त्यामुळे ते आपलें मनुष्यत्व गमावून बसले आहेत आणि ते जसे कांही धंदेवाईक भिकारी बनले आहेत. यांच्यापेक्षा जे एक पायरी वर आहेत ते चार इंग्रजी पुस्तकें वाचतात आणि हातांत अर्जांचीं भेंडोळीं घेऊन सरकारी कचेऱ्यांचे उंबरठे झिजवितात. [वीस किंवा तीस रुपयांची एखादी जागा जर कुठे रिकामी झाली तर तिच्यासाठी बी. ए. किंवा एम्. ए. पदव्या मिळविलेले पांचपांचशे लोक अर्ज करतात] आणि, राम राम ! या त्यांच्या अर्जांतील शब्दयोजना देखील किती विचित्र असते !

‘हुजूर साहेबांस विनंती की, माझ्या घरीं मला खायला देखील मिळत नाही. माझीं बायको व मुलें भुकेने तडफडत आहेत. साहेब, मी नम्र भावाने आपणांस विनंती करतो की आपण माझ्या आणि माझ्या कुटुंबियांच्या उदरभरणाची कांहीतरी सोय लावून द्यावी. अन्यथा आमच्यावर भुकेने मरण्याची पाळी येईल.’ यानंतर ते जेव्हा नोकरीला लागतात तेव्हा सगळा स्वाभिमान गुंडाळून ठेवतात आणि दास्याची अति हीन पद्धति ते अंगिकारतात. सर्वसाधारण जनतेची स्थिति ही अशी आहे. तुमच्यांतील उच्चविद्याविभूषित प्रमुख व्यक्ति सभा-समित्या स्थापन करतात आणि तेथे जोरजोराने ओरडतात—‘हाय हाय ! दिवसेंदिवस हिंदुस्थानचा नाश होत आहे. अहो इंग्रज राज्यकर्त्यांनो ! आमच्या देशबांधवांना शासनांतील श्रेष्ठ अधिकारांच्या जागा द्या, आमच्या देशाला दुष्काळापासून सोडवा’ वगैरे वगैरे. अशा

रीतीने रात्रंदिवस चाललेल्या 'द्या ! द्या !' च्या अविरत ओरड्याने सगळें आकाश ते भरून टाकतात ! त्यांच्या भाषणांचा भर सगळा एकाच गोष्टीवर असतो—'अहो, इंग्रजांनो ! आम्हांला द्या. आम्हांला आणखी द्या.' राम राम ! आणखी काय देणार ते तुम्हांला ? त्यांनी तुम्हांला आगगाड्या दिल्या ; तारायंत्रें दिलीं ; देशभर सुव्यवस्थित शासन कायम केलें ; ठगपेंढाऱ्यांचा त्यांनी प्रायः संपूर्ण नायनाट केला ; विज्ञानाचें शिक्षण दिलें ; आणखी किती देतील ते तुम्हांला ? कोणीहि झाला तरी पूर्ण निःस्वार्थबुद्धीने दुसऱ्याला काय देतो ? त्यांनी तुम्हांला हें इतकें दिलें आहे. आता मी असें विचारतो की त्याची परतफेड म्हणून तुम्हीं त्यांना काय दिलें आहे ?

मीः—स्वामीजी, आमच्याजवळ देण्यासारखें आहे काय ? आम्ही कर देतो.

स्वामीजीः—खरेंच का देतां तुम्ही कर ? तुम्ही कर स्वेच्छेने देतां की देशांत शांतता राखण्याच्या कामाबद्दल ते तुमच्याकडून बळजबरीने कर वसूल करतात ? त्यांनी जें इतकें तुम्हांला दिलें त्याच्या बदल्यांत तुम्ही त्यांना काय देतां तें स्पष्टपणें सांग बरें. त्यांच्याजवळ जें नाही असें कांहीतरी तुमच्याजवळ आहे आणि तें तुम्ही त्यांना देऊं शकतां. तुम्ही इंग्लंडला जातां पण तें देखील भिकारी याच नात्याने जातां. तेथे जाऊन तुम्ही शिक्षणाची भीक मागतां. कोणी विशेष मोठें केलेंच तर तो एवढेंच करतो की पाश्चिमात्यांच्या धर्माची स्तुति करण्यासाठी कांही भाषणें देतो आणि मग परत येतो. अहाहा, केवढें अचाट कर्तृत्व हें ! त्यांना देण्यासारखें तुमच्याजवळ कांहीच का नाही ! एक असीम भांडार तुमच्याजवळ आहे. तें तुम्ही त्यांना देऊं

शक्तां. तुम्ही तुमचा धर्म त्यांना द्या. तुमचें तत्त्वज्ञान त्यांना द्या. सगळ्या जगाच्या इतिहासाचा जर अभ्यास केला तर एक गोष्ट तुला दिसेल. कोणत्याहि देशाचा, कुठलाहि उच्च आदर्श असो, त्याचा उगम या भारतवर्षातूनच झालेला आढळेल. अति प्राचीन काळापासून, हा भारतवर्ष, सगळ्या मानवसमाजाला मौल्यवान तत्त्वांच्या खाणीसारखाच उपयोगी पडला आहे. भारतवर्षाने अनेक मौल्यवान तत्त्वरत्ने स्वतः निर्माण करून तीं मुक्तहस्ताने सगळ्या जगभर वांटलीं आहेत. ते उच्च आदर्श प्राप्त करण्याकरिता, वेदान्ताचें ज्ञान मिळविण्याकरिता आणि तुमच्या सनातन धर्माच्या गहन गुह्यांत बुडी मारण्याकरिता इंग्रज लोक भारतांत आले आहेत. त्यांच्याकडून तुम्हांला जें मिळालें त्याच्या मोबदल्यांत हीं अमूल्य रत्ने तुम्ही त्यांना द्या. त्यांनी आमच्या कपाळावर जो भिकाऱ्याचा कुत्सापूर्ण छाप मारला आहे तो नाहीसा करण्यासाठीच ईश्वराने मला त्यांच्या देशांत नेलें. इंग्लंडमध्ये फक्त भीक मागण्याकरिताच जाणें, हें कांही योग्य नाही. नेहमी त्यांनी आपल्याला भिक्षा कां द्यावी ? कोणीहि झालें तरी काय कायमचा भीक देत राहील ? भिकाऱ्यासारखें हात पुढे करून सदा भिक्षाच मिळवीत राहणें हें कांही एकंदर निसर्गनियमांत बसत नाही. द्यावें व घ्यावें हा निसर्गाचा नियम आहे. जो या नियमाचें पालन करीत नाही त्याची उन्नति होत नाही, मग तो कोणीहि असो—व्यक्ति असो, समाज असो की राष्ट्र असो. आपल्यालाहि त्याच नियमाचें अनुसरण केलें पाहिजे. मी अमेरिकेंत गेलों तो एवढ्याचसाठी. तेथील लोकांची धर्मविषयक तृष्णा आता इतकी वाढली आहे की माझ्यासारखे हजारो लोक जरी तेथे गेले तरी ते त्यांना हवे आहेत. आजपर्यंत, त्यांच्याजवळ

असलेल्या संपत्तींतून ते तुम्हांला देत आले आहेत. आता तुमची पाळी आहे. तुमच्याजवळ असलेल्या अमूल्य रत्नभांडारांतून तुम्हीही त्यांना दिले पाहिजे. आणि मग, त्यांची तिरस्कारभावना एकदम नाहीशी होऊन त्याऐवजी त्यांना तुमच्यासंबंधी विश्वास वाटू लागल्याचें तुम्ही पाहाल. त्यांना तुमच्याबद्दल भक्ति वाटू लागेल, आदर वाटू लागेल आणि न मागतां ते तुमच्या देशाचें कल्याण करतील. त्यांचें राष्ट्र म्हणजे वीरांचें राष्ट्र आहे. आपल्या हितकर्त्याला ते कधीहि विसरणार नाहीत.

मी:—स्वामीजी, पश्चिमेकडे तुम्हीं जीं व्याख्यानं दिलींत त्यांत तुम्हीं मोठ्या आवेशाने भारतीयांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण बुद्धि-वैभवाचें आणि सद्गुणांचें वारंवार वर्णन केलें आहे. त्याच्या पुष्टीकरिता तुम्हीं अनेक निश्चयात्मक पुरावेहि दिले आहेत. भारतीयांना अगदी अंतःकरणापासून धर्माविषयी प्रेम आहे असेंहि तुम्हीं सांगितलें आहे. पण आता तर तुम्ही म्हणतां की आपण तमोगुणाने परिपूर्ण आहोंत. पण याचबरोबर तुम्ही असेंहि म्हणतां की ऋषींच्या सनातन धर्माचा वारसा आपल्याकडे आलेला असून आपण सगळ्या जगाचे गुरु आहोंत, हें कसें काय ?

स्वामीजी:—देशोदेशींच्या लोकांसमोर मी तुम्हां भारतीयांच्या प्रमादांचा डांगोरा पिटायला हवा होता, असें तुला म्हणावयाचें आहे काय ? तसें मीं केलें नाही; उलट, तुमच्या देशाचे जे वैशिष्ट्यपूर्ण गुण आहेत त्यांचाच उल्लेख मीं पश्चिमा-त्यांसमोर केला हें अधिक चांगलें ठरलें नाही काय ? कोणाहि माणसाचे दोष, सरळ त्याच्यापाशी जाऊन, मित्रभावनेने पण स्पष्ट शब्दांत त्याला समजावून सांगणें, हेंच नेहमी चांगलें असतें. असें केलें म्हणजे तो ते दोष दूर करतो, परंतु इतरांजवळ

बोलतांना तुम्हीं त्याचें गुणगानच केलें पाहिजे. श्रीरामकृष्ण म्हणत असत की 'एखाद्या वाईट माणसाला तुम्ही जर, 'तूं चांगला आहेस, तूं चांगला आहेस' असें पुन्हा पुन्हा म्हणालांत तर कालान्तराने तो खरोखर चांगला होतो. याउलट एखाद्या चांगल्या माणसाला पुनःपुन्हा वाईट म्हटलें तर तो वाईट होतो. पाश्चिमात्य देशांत असतांना, मी त्या लोकांचे पुष्कळ दोष त्यांना दाखवून दिले आहेत. एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. माझ्यापूर्वी जे जे लोक आपल्या देशांतून तिकडे गेले त्या सर्वांनी त्यांच्या सद्गुणांचीं स्तोत्रेंच गाइलीं आहेत, आणि आपणां भारतवर्षीयांचे दोषच त्यांच्या कानांवर घातले आहेत. परिणामतः ते जर आपला तिरस्कार करूं लागले तर त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीच नाही. म्हणूनच मी तुमचे सद्गुण त्यांच्यापुढे मांडले आणि त्यांचे दुर्गुण त्यांच्यापुढेच उघडे केले. आता तुमच्यासमोर करतो आहे ना, अगदी तितक्याच स्पष्टपणें हें दोषदर्शनाचें कार्य मीं त्यांच्यापुढे केलें. आता तुमच्यापुढे मी तुमचे दोष दाखवितों आहे आणि त्यांची चांगली बाजू मांडतो आहे. आज तुम्ही तमोगुणाने कितीहि आवृत झालेला असला तरी, अगदी थोडा का असेना पण प्राचीन ऋषींचा स्वभावधर्म आजहि तुमच्यामध्ये निःसंशय वास करीत आहे. तो स्वभाव पूर्ण नसला तरी निदान त्याची रूपरेखा, त्याचा सांगाडा तरी तुमच्या ठिकाणीं आहेच आहे. पण म्हणून लगेच एखाद्याने उठावें आणि धर्मशिक्षक बनून पाश्चिमात्य देशांत उपदेश करीत फिरावें असा मात्र याचा अर्थ नाही. सर्वप्रथम, एकान्तसेवन करून, स्वतःचें आध्यात्मिक जीवन घडविलें पाहिजे, परिपूर्ण त्यागवृत्ति अंगीं बाणविली पाहिजे आणि अखंड ब्रह्मचर्य पालन केलें पाहिजे.

तुमच्यामधे तमोगुणाने प्रवेश केला म्हणून काय झाले ? त्या तमोगुणाचा नाश करतां येणार नाही काय ? त्याचा नाश क्षणार्धांत करतां येईल. छे, छे, क्षणार्धसुद्धा नको, इतक्या अल्पावकाशांत त्याचा नाश करतां येईल. या तमोगुणाचा नाश करण्याकरिताच भगवान श्रीरामकृष्ण आपल्यामध्ये अवतरले.

मी:—पण स्वामीजी, सगळ्यांना तुमच्यासारखें कसें होतां येईल ?

स्वामीजी:—मी मेलों की विवेकानंद संपले असें तुला वाटतें काय ? थोड्या वेळापूर्वी ज्या तरुण मंडळींनी गायनवादन केलें त्यांना तूं पाहिलेंस ना ? नशापाणी करणारीं निरुपयोगी पोरें म्हणून तुम्ही सगळे त्यांना तुच्छ लेखतां, परंतु जर प्रभूची कृपा झाली तर त्यांच्यापैकी प्रत्येकजण विवेकानंद होईल. विवेकानंदांची कधीच वाण पडणार नाही. जगाला जर हवे. असतील तर हजारोच नव्हेत तर लाखो विवेकानंद निर्माण होतील. ते कोठून येतील हें कुणी सांगावें ! लक्षांत ठेव की माझ्याकडून जें कार्य केलें जात आहे तें कांही माझें—या विवेकानंदाचें कार्य नाही. तें त्याचें कार्य आहे—प्रभूचें स्वतःचें तें कार्य आहे. हें मात्र अगदी नक्की समज की एक देशाधिकारी जर सेवानिवृत्त झाला तर त्याच्या जागेवर सम्राटाकडून दुसरा अधिकारी निश्चितच पाठविला जाईल. तमोगुणांत तुम्ही किती का डुबलेले असां ना, खऱ्या तळमळीने अगदी अंतःकरणापासून जर तुम्ही त्या प्रभूला शरण जाल तर तें सगळें तमःपटल निश्चित दूर होईल. चालू काळ ही एक सुसंधि आहे, कारण आज भवरोग दूर करणारा वैद्य अवतरला आहे. त्याचें नांव घेऊन जर तुम्ही कार्याला लागाल तर तो स्वतः तुमच्याकडून सगळेंकांही करवून

घेईल. तामस प्रवृत्तीचेंच श्रेष्ठ सात्त्विक प्रवृत्तींत रूपान्तर होईल.

मी:--तुम्ही कांहीहि म्हणा, या शब्दांवर विश्वास ठेवण्याची माझ्या मनाची कांही तयारी होत नाही. ज्या वक्तृत्वपूर्ण पद्धतीने तुम्ही तत्त्वज्ञान विशद करून सांगतां तें सामर्थ्य इतर कोणास कसचें लाभतें !

स्वामीजी:--अरे तुला माहीत नाही. हें सामर्थ्य सगळ्यांना प्राप्त होऊं शकतें. केवळ ईश्वरसाक्षात्कार व्हावा या हेतूने सतत बारा वर्षे जो अखंड ब्रह्मचर्याचें पालन करतो त्याला हें सामर्थ्य प्राप्त होतें. मीं स्वतः त्याप्रकारें ब्रह्मचर्य पालन केलें आणि परिणामीं जणु माझ्या मेंदूवरील पटल दूर झालें. म्हणूनच तत्त्वज्ञानासारख्या सूक्ष्म विषयावर बोलतांनादेखील मला कधी विचार करीत बसावें लागत नाही, की कधी व्याख्यानांची तयारी करावी लागत नाही. उद्या जर मला भाषण द्यावयाचें असेल तर आज रात्रीं भाषणाच्या विषयांसंबंधीचीं अनेक चित्रे जशीं कांही माझ्या डोळ्यासमोर दिसूं लागतात. मग दुसऱ्या दिवशीं भाषण देतांना, पाहिलेल्या दृश्यांना केवळ शब्दरूप देऊन मी लोकांपुढे ठेवतो. यावरून आता तुझ्या लक्षांत येईल की सर्वस्वी माझीच म्हणावी अशी कांही ही शक्ति नाही. जो कोणी बारा वर्षेपर्यंत अखंड ब्रह्मचर्याचें पालन करील त्याला ही शक्ति लाभेल. तूं करशील तर तुला देखील ती मिळेल. अमक्याच माणसाला ही मिळेल, बाकीच्यांना मिळणार नाही असें कांही आपल्या शास्त्रांनी सांगितलेलें नाही !

मी:--स्वामीजी, तुम्हांला आठवतें का, तुम्हीं संन्यास घेण्यापूर्वी, एक दिवस आपण --यांच्या घरीं बसलों होतो. तुम्ही आम्हांला समाधीचें रहस्य समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करीत

होतां. आता कलियुगांत कोणालाहि समाधि प्राप्त होणें शक्य नाही असें म्हणून मीं तुमच्या बोलण्यांतील तथ्याविषयी शंका प्रदर्शित केली होती. त्यावर अतिशय आवेशाने तुम्हीं मला विचारलें होतें, 'तुला समाधि पाहायची आहे काय ? अथवा तुला स्वतःला समाधि-स्थितीचा अनुभव घ्यायचा आहे काय ? मला स्वतःला समाधि लागत असते आणि तुलाहि त्या स्थितीचा अनुभव मी देऊं शकतो.'

येवढें बोलणें होतें न होतें तोंच कोणी तरी तिऱ्हाईत मनुष्य तेथे आला आणि मग त्या विषयावरील बोलणें तेथेच थांबलें.

स्वामीजी:—होय, मला तो प्रसंग आठवतो.

नंतर जेव्हा मी त्यांना मला समाधिस्थितीचा अनुभव देण्याविषयी आग्रह केला तेव्हा ते म्हणाले, "वर्षानुवर्ष सतत व्याख्यानं देत राहिल्यामुळे व इतर अनेक परिश्रमपूर्ण कार्यांत मग्न राहिल्यामुळे माझ्यांतील रजोगुण जास्त प्रबल झाला आहे. त्यामुळे माझ्या अंगची ती शक्ति सध्या जणु झाकली गेली आहे. येथील सगळें कार्य सोडून जर मी हिमालयांत गेलों आणि कांहीं काळ एकान्तसेवन करून ध्यानधारणा केली तर त्या शक्तीचा पुन्हा माझ्यामध्ये उदय होईल.

प्रसंग २ रा

संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

कांही आठवणी—प्राणायाम—दुसऱ्याचे विचार ओळखणे
—पूर्वजन्मीचें ज्ञान.

एकदोन दिवसांनंतरची गोष्ट. स्वामीजींकडे जाण्यासाठी मी घराबाहेर पडलों तोंच वाटेंत माझे दोघे मित्र मला भेटले. ते म्हणाले, “आम्हीहि तुमच्याबरोबर येतो. आम्हांला प्राणायामा-संबंधी स्वामीजींना कांही विचारावयाचें आहे.”

देवदर्शनाला किंवा संन्याशाकडे जातांना रिकाम्या हातांनी जाऊं नये असें मीं ऐकलें होतें. म्हणून आम्हीं कांही फळें, थोडी मिठाई विकत घेतली आणि तें सगळें स्वामीजींपुढे नेऊन ठेवलें. स्वामीजींनी तें हातांत घेऊन मस्तकीं लावलें, आणि आम्हीं त्यांना प्रणाम करण्याच्या आधी त्यांनीच आम्हांला नमस्कार केला. माझ्या या दोन मित्रांपैकी एकजण स्वामीजींचा सहाध्यायी होता. स्वामीजींनी ताबडतोब त्याला ओळखलें आणि ‘प्रकृति कशी काय आहे ? एकंदर सगळें ठीक चाललें आहे ना’ वगैरे चौकशी केली. मग त्यांनी आम्हांला आपल्याजवळ बसवून घेतलें. त्यांचें दर्शन घ्यावयास आणि त्यांचें बोलणें ऐकावयास आलेले पुष्कळ लोक तेथे जमले होते. प्रारंभीं कांही सद्गृहस्थांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे स्वामीजींनी दिलीं. मग संभाषणाच्या ओघांत ते प्राणायामा-बद्दल बोलूं लागले. सर्वप्रथम त्यांनी आधुनिक विज्ञानाच्या आधारे, जडवस्तूंचा उद्भव मनापासून कसा झाला हें समजावून

सांगितलें, त्यानंतर ते प्राणायाम म्हणजे काय हें सांगूं लागले. आम्हीं तिघांनीहि स्वामीजींचें 'राजयोग' नांवाचें पुस्तक आधीच काळजीपूर्वक वाचलें होतें. परंतु त्या दिवशीं प्राणायामासंबंधी खुद्द त्यांच्या तोंडून जेव्हा ऐकलें तेव्हा असें प्रतीतीस आलें की स्वामीजींच्या विशाल ज्ञानाचा फारच अल्प अंश त्या पुस्तकांत संगृहीत झाला होता. आणखी एक गोष्ट माझ्या लक्षांत आली. ते बोलत होते तें कांही केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हतें. त्यांना चिरंतन सत्याची अनुभूति प्राप्त झालेली होती. एरवी, धर्माच्या जटिल प्रश्नांची आधुनिक विज्ञानाच्या आधारें इतकी सुबोध आणि सुस्पष्ट उकल करून दाखविणें कोणाला शक्य होतें ?

प्राणायामावरील त्यांचें बोलणें दुपारीं साडेतीनपासून संध्याकाळीं साडेसात वाजेपर्यंत चाललें. बैठक संपल्यावर आम्ही घरीं जाऊं लागलों. वाटेंत माझे मित्र मला म्हणाले, "आमच्या मनांतले प्रश्न स्वामीजींनी कसे बरें ओळखले ? आम्ही अमुक प्रश्न विचारूं इच्छितों असें कांही तूं त्यांच्याजवळ बोलला होतास काय ?"

या प्रसंगानंतर थोड्याच दिवसांनी बागबाजारामधील कै. प्रियनाथ मुकर्जी यांच्या घरीं मी स्वामीजींना भेटलों. त्या वेळीं तेथे स्वामी ब्रह्मानंद, स्वामी योगानंद, श्रीयुत जी. सी. घोष, अतुलबाबू व आणखी एकदोन मित्र, अशी मंडळी उपस्थित होती. मी त्यांना म्हणालों—

"स्वामीजी, त्या दिवशीं माझ्याबरोबर जे दोघेजण तुम्हांला भेटायला आले होते त्यांना, प्राणायामाबद्दल कांही प्रश्न, तुम्हांला विचारावयाचे होते. तुम्ही स्वदेशीं परत येण्यापूर्वी त्यांनी तुमचें 'राजयोग' हें पुस्तक वाचलें होतें. त्यावरूनच कांही शंका

मनांत उद्भवल्या असल्याचें ते मजजवळ बोलले होते. परंतु त्या दिवशीं त्यांनी कांही प्रश्न विचारण्यापूर्वी, तुम्हीं स्वतः नेमक्या त्यांच्याच शंका मांडल्या आणि मग त्यांचें निरसन केलें ! या गोष्टीचें त्यांना फार आश्चर्य वाटलें. 'तूं स्वामीजींना, आम्ही अशा अशा शंका विचारणार आहोंत वगैरे आधीच सांगितलेंस की काय ?' असेंहि ते मला म्हणाले.

स्वामीजींनी उत्तर दिलें:—

“पाश्चिमात्य देशांत मी फिरत असतां असे प्रकार अनेक वेळां घडले आहेत. ते लोक मला विचारीत असत, 'आमच्या मनांत जे प्रश्न धुमसत होते ते तुम्हांला नेमके कसे कळले ?' समोर बसलेल्या व्यक्तींच्या मनांतील प्रश्नांचें ज्ञान मला नेहमीच होतें असें नाही, परंतु श्रीरामकृष्णांना मात्र असें ज्ञान बहुधा नेहमीच होत असे.”

याचसंबंधी अतुलबाबूंनी पुढे त्यांना विचारलें, “आपल्या पूर्वजन्मांसंबंधी सगळें ज्ञान आपल्याला प्राप्त होऊं शकतें असें तुम्हीं आपल्या 'राजयोग' या ग्रंथांत प्रतिपादिलें आहे. तुम्हांला स्वतःला तुमच्या पूर्वजन्मांची माहिती आहे काय ?

स्वामीजी:—होय आहे.

अतुलबाबू:—ती माहिती काय आहे ? कांही हरकत नसल्यास ती आपण आम्हांला सांगावी.

स्वामीजी:—मी ती जाणूं शकतों, नव्हे, मी ती जाणतो. पण मला असें वाटतें की यासंबंधी अधिक विस्ताराने न बोलणें बरें.

प्रसंग ३ रा

संकलक:—श्री. प्रियनाथ सिंह

पश्चिमात्य आणि पौरात्य संगीतकला आणि तिचें शास्त्र.

जुलै १८९८ चा तो काळ होता. संध्याकाळची वेळ होती. बेलूर येथील नीलांबर मुखर्जी यांच्या बगिच्यांतील निवासस्थानी त्या वेळीं मठ होता. स्वामीजी आपल्या सगळ्या शिष्यांसह ध्यान करीत होते. ध्यान आटोपल्यानंतर स्वामीजी बाहेर आले आणि एका खोलींत येऊन बसले. धो धो पाऊस पडत होता आणि गार वारा वाहत होता. त्यांनी दार लावून घेतलें आणि ते तंबोऱ्यावर गाऊं लागले. गाणें संपल्यानंतर संगीतावर बराच वेळ चर्चा झाली. स्वामी शिवानंदांनी त्यांना विचारलें, “पश्चिमात्यांचें संगीत कशा प्रकारचें आहे ?”

स्वामीजी:—वा, तें फार चांगलें आहे. त्यांच्या संगीतांत पराकोटीचा स्वरसंवाद (harmony) साधलेला असतो. त्या बाबतींत आपण तितकी प्रगति केलेली नाही. आपल्या अनभ्यस्त कानांना ते स्वर कसेसे वाटतात. त्यामुळे त्यांचें संगीत आपल्याला आवडत नाही. तें ऐकून आपल्याला असें वाटतें की हें काय गाणें आहे की कोल्हेकुई ! प्रथम माझेंहि तसेंच मत झालें होतें. पण मी जेव्हा तें संगीत लक्षपूर्वक ऐकूं लागलों व त्याचा सूक्ष्म अभ्यास करूं लागलों तेव्हा त्यांतील स्वारस्य मला अधिकाधिक समजू लागलें. आणि मग मी तें अगदी मुग्ध होऊन ऐकूं लागलों. प्रत्येक कलेचें असेंच आहे. उत्तमप्रकारें रंगविलेलें एखादें चित्र

आहतांच त्याचें सौंदर्य कुठे आहे हें चटकन लक्षांत येत नाही. डोळ्यांना थोडेंफार वळण असल्याशिवाय कलावस्तूचें प्रतिभा-
शाली अंतरंग उमगत नाही, सूक्ष्म छटांचें आणि रंगमिश्रणाचें
नीट आकलन होत नाही. आपल्या इकडील खरें संगीत फक्त
संकीर्तनांत वा भजनांत आणि ध्रुपदांत उरलें आहे. बाकीचें
सगळें, मुसलमानी पद्धतीच्या स्वरनियमांमुळे पार बिघडलें आहे.
लहानलहान हलकीं फुलकीं 'टप्पा' गीतें गेंगाण्या आवाजांत
म्हणणें आणि विद्युत्गतीने फिरक्या मुरक्या आणि ताना घेत-
घेत एका स्वरावरून दुसऱ्या स्वरावर जाणें म्हणजे संगीत
जगतांतील सर्वोत्कृष्ट कौशल्य होय असें समजावयाचें की काय ?
छे छे, तसें मुळीच नाही. प्रत्येक सप्तकांतील एक एक स्वर जर
मोकळा म्हटला गेला नाही तर संगीताचें सगळें शास्त्रच बिघडतें.
चित्रकलेंत जसें नैसर्गिकतेचें महत्त्व तसेंच संगीतांत शास्त्राचें
महत्त्व आहे. चित्रकलेंत कितीहि कलाकुसर दाखविली तरी ती
निसर्गाला अनुसरून हवी. तसेंच संगीतांत, शास्त्र संभाळून जर
तुम्हीं आपली कला दाखविलीत तरच तें कानांना आल्हाददायक
वाटेल. हिंदुस्थानांत आल्यावर मुसलमान लोक येथील राग-
रागिण्या शिकले. पण टप्पा गीतावर स्वतःच्या पद्धतीची अशी
कांही छाप त्यांनी बसविली की त्यामुळे सगळें संगीतशास्त्रच
नष्ट झालें.

प्रश्न:—परंतु महाराज, टप्पा तर सगळ्यांनाच आवडतो.

स्वामीजी:—रातकिड्यांचा किर्ण आवाजदेखील पुष्कळांना
आवडतो. संध्याळ लोकांना त्यांचें स्वतःचें संगीत अगदी सर्वो-
त्कृष्ट वाटतें; म्हणून काय तें खरोखर तसें असतें ? मला वाटतें,
बहुक गोष्ट तुमच्या लक्षांत आली नाही. जेव्हा एका स्वरामागोमाग

दुसरा स्वर अतिशय द्रुतगतीने येतो, तेव्हा तो स्वरसौंदर्य घालवितो, इतकेंच नव्हे तर एक प्रकारची विसंगति निर्माण करतो. संगीतांतील विशिष्ट सुस्वरानुक्रमाला आपण राग-रागिणींच्या नांवाने ओळखतो. सप्तस्वरांच्या विनिमयाने आणि मिश्रणाने या रागरागिणी सिद्ध होतात. एक राग धड न आळवता त्यांत दुसऱ्या रागाच्या छटा आणणे किंवा ताना घेत घेत तार-स्वरांत पोहचणे आदि टप्प्याच्या पद्धतींमुळे विशिष्ट राग गाण्याच्या ठराविक नियमांचा भंग होत नाही काय ? गवई आपले स्वरकौशल्य दाखविण्याकरिता तानांची एकच गर्दी करून सोडतो, परंतु त्यामुळे संगीतांतील सगळे काव्य नाहीसे होते इकडे त्याचे लक्ष नसते. टप्पागायन रूढ झाल्यापासून, गाण्याच्या द्वारे जो भावार्थ व्यक्त करावयाचा असतो त्याकडे दुर्लक्ष होऊं लागले. रंगभूमीत सुधारणा झाल्यामुळे आता आपल्या भावार्थवाही खऱ्या संगीतकलेचेहि पुनरुज्जीवन होणार असें थोडेंफार दिसू लागले आहे. परंतु रागरागिणींच्या बाबतींत मात्र अगदीच उदासीनता दिसत आहे.

या सर्व कारणांमुळे ध्रुपद गाण्यांत निष्णात असलेल्या व्यक्तीस टप्पा ऐकतांना वेदना होतात. परंतु आपल्याकडील संगीतांत तालबद्धता आहे. स्वरांचे आरोह-अवरोह तालाने अगदी पद्धतशीर रीतीने बांधलेले असतात. ही गोष्ट सर्वप्रथम फ्रेंच लोकांच्या लक्षांत आली. त्यांनी तिचे महत्त्व ओळखून आपल्या फ्रेंच संगीताला तालबद्ध करण्याचा प्रयत्न चालू केला. त्यांच्यापासून सगळ्या युरोपला ही गोष्ट ज्ञात झाली आणि आता तर युरोपने त्या बाबतींत चांगलेच प्रभुत्व मिळविले आहे.

प्रश्न:—महाराज, त्यांचे संगीत प्रामुख्याने कसे लष्करी

वाण्याचें वाटतें. त्याउलट आपल्या संगीताशीं वीरश्रीचा कांहीच संबंध नाही असें वाटतें.

स्वामीजीः— तसें कांही नाही. आपल्याहि संगीतांत वीररसाला स्थान आहे. वीररसपूर्ण संगीतांत स्वरसंगतीची नितान्त आवश्यकता असते. आपल्या संगीतांत त्याचीच वाण आहे. म्हणून आपलें संगीत तेवढें वीररसानुकूल वाटत नाही. खरें पाहतां आपल्याकडे संगीत क्षेत्रांतहि चांगलीच प्रगति होत होती, परंतु मुसलमानांच्या आगमनानंतर त्यांनी या विद्येचा असा कांही कबजा घेतला की संगीतवृक्षाची वाढच खुंटली. त्या मानाने पाश्चिमात्यांचें संगीत बरेंच पुढे गेलें आहे. करुणरस आणि वीररस या दोहोंसहि त्यांच्या संगीतांत योग्य स्थान आहे. आम्ही मात्र कांहीहि प्रगति करून न घेतां भोवळ्याच्या बनविलेल्या त्या जुनाट वाद्यापाशीच घुटमळत आहोंत.

प्रश्नः—कोणते राग व रागिण्या वीररसानुकूल आहेत ?

स्वामीजीः—स्वरसंगति साधून, वाद्यांच्या योग्य साथीवर कोणताहि राग वीररसपूर्ण आळविला जाऊं शकतो. कांही रागिणी-सुद्धा वीररसात्मक गाडल्या जाऊं शकतात.

रात्रीच्या जेवणाची वेळ झाल्यामुळे हें संभाषण येथेच थांबलें. मठांत रात्रभर राहण्याच्या उद्देशाने जे कांही पाहुणे कलकत्त्याहून आले होते त्यांच्या झोपण्याच्या व्यवस्थेसंबंधी स्वामीजींनी जेवणानंतर चौकशी केली. नंतर ते आपल्या खोलींत जाऊन झोपले.

प्रसंग ४ था

संकलकः—श्री. प्रियनाथ सिंह

गुरुगृहवासाची प्राचीन पद्धति—आजच्या विश्वविद्यालयांची पद्धति—श्रद्धाहीनता—आपल्याला राष्ट्रीय इतिहास आहे—पाश्चिमात्यांचें विज्ञान आणि आपला वेदान्त यांचा समन्वय—तथाकथित उच्च शिक्षण—तांत्रिक शिक्षणाची व राष्ट्रीय विचारसरणीवर आधारलेल्या शिक्षणाची आवश्यकता—सत्यकामाचें कथानक—केवळ पुस्तकी विद्या आणि त्यागी गुरूंजवळून मिळालेली विद्या—श्रीरामकृष्ण आणि पंडित—मठाची स्थापना करून तेथील संन्याशांकडे महाविद्यालये सोपविणें—मुलांसाठी क्रमिक पुस्तकांची रचना करणें—बाल-विवाह थांबविलाच पाहिजे—अविवाहित पदवीधरांना जपान-मध्ये पाठविण्याची योजना—जपानच्या मोठेपणाचें रहस्य—आशियांतील कला आणि युरोपांतील कला—कला आणि उपयुक्तता—पोशाखांच्या पद्धति—अन्नसमस्या आणि दारिद्र्य.

नवीन मठ बांधला जाऊन दोन वर्षे झालीं होती. सगळे स्वामी तेथेच राहत असत. एके दिवशीं सकाळीं मी माझ्या गुरूंना भेटण्यासाठी मठांत गेलों. मला पाहून स्वामीजींनीं स्मित केलें. क्षेमकुशल विचारल्यानंतर ते म्हणाले—“आज तूं इथेच राहणार आहेस, नाही का ? ”

“होय, निश्चितच ” मी म्हणालों. थोडा वेळ इतर कांही पृच्छा केल्यानंतर मीं विचारलें:—“महाराज, आपल्या मुलांची शिक्षणव्यवस्था कशी असावी असें आपलें मत आहे ? ”

स्वामीजी:—गुरुगृहवास : अर्थात् गुरूजवळ राहणें.

प्रश्न:—तें कसें काय ?

स्वामीजी:—जसें प्राचीन काळीं होते तसेंच. अधिक फक्त-येवढेंच की या शिक्षणांत पाश्चिमात्यांच्या विज्ञानाचा सुद्धा अंतर्भाव झाला पाहिजे. गुरुगृहवास आणि विज्ञानाचें शिक्षण या दोन्ही गोष्टी आवश्यक आहेत.

प्रश्न:—कां बरें ? आजच्या विश्वविद्यालयांच्या पद्धतींत कोणता दोष आहे ?

स्वामीजी:—ती पद्धति तर सगळी दोषांनीच भरलेली आहे. विश्वविद्यालय म्हणजे काय ? तर कारकून निर्माण करणारें एक उत्तम यंत्र. बरें येवढेंच असतें तरीहि मी दैवाची मोठी खैर झाली असें मानलें असतें, पण तेवढ्याने संपलें नाही ! लोक किती विश्वासहीन आणि अश्रद्ध बनत चालले आहेत पाहा ! गीता हा केवळ एक प्रक्षिप्त भाग आहे आणि वेद म्हणजे केवळ लोकगीतें आहेत अशीं विधाने ते करूं लागले आहेत. स्वतःच्याच या भारतवर्षाव्यतिरिक्त इतर सगळ्या देशांबद्दलच्या अनेक गोष्टी त्यांना अगदी मुखोद्गत असतात. पण स्वतःच्या वाडवडिलांबद्दल म्हणाल तर चौदा पिढ्यांची गोष्ट दूर राहो, सात पिढ्यांपर्यंत सुद्धा नांवें त्यांना माहीत नसतात !

प्रश्न:—त्यांत काय मोठेसें ? वाडवडिलांचीं नांवें माहीत नसल्याने असें कोणतें नुकसान होणार आहे ?

स्वामीजी:—असा विचार अगदी चुकीचा आहे. ज्या देशाला स्वतःचा इतिहास नाही त्याला या जगांत कांहीच स्थान नाही. 'मी एका श्रेष्ठ कुलांत जन्म पावलों आहे' असा ज्याचा विश्वास आहे आणि त्याविषयी जो अभिमान बाळगतो, तो माणूस कधीहि वाईट निघणार नाही, येवढें तर तुला मान्य आहे ना ? तो वाईट निघणें कसें शक्य आहे ? त्याच्या अंतःकरणांत जो

विश्वास आहे तो त्याला सतत अंकुश लावील; त्याच्या भावनांना आणि व्यवहाराला बळण लावील. याचा परिणाम इतका होऊं शकतो की, तो मनुष्य वेळीं प्राण देईल, पण वाईट गोष्ट करणार नाही. जसें व्यक्तीचें तसेंच राष्ट्राचें. राष्ट्राचा इतिहास राष्ट्राला विशिष्ट शिस्तींत ठेवतो, त्याचें अगदीच अधःपतन होऊं देत नाही. यावर तूं काय म्हणशील तें मला माहीत आहे. 'आपल्याला मुळी म्हणण्यासारखा राष्ट्रीय इतिहासच नाही' असें तूं म्हणशील. बरोबर आहे. जे तुझ्यासारखा विचार करतात त्यांच्या दृष्टीने आपल्याला राष्ट्रीय इतिहास मुळीच नाही खरा ! तुमच्या विश्वविद्यालयांतील मोठमोठ्या पंडितांच्या दृष्टीनेहि आपल्या देशाला इतिहास नाही. पाश्चिमात्य देशांत घाईघाईने एक फेरफटका मारून आलेल्या लोकांच्या दृष्टीनेहि तेंच खरें आहे. तिकडून आल्यावर, पाश्चिमात्य वेषभूषा केलेले हे लोक ओरडून सांगतात—'आपल्याजवळ कांहीच नाही, आपण अगदी रानटी आहोंत !' अर्थात्, तंतोतंत अगदी इतर देशांसारखा इतिहास आपल्याला नाही. समजा की आपण तांदूळ खाणारे आहोंत आणि इंग्रज लोक तांदूळ खात नाहीत. येवढ्यावरून, ते कांहीच खात नाहीत, ते भुकेने मरत आहेत, त्यांचा लवकरच निर्वंश होणार आहे, असा तर्क करणें योग्य ठरेल काय ? त्यांना जें धान्य सहज मिळूं शकतें किंवा जें त्यांच्या देशांत पिकूं शकतें, जें त्यांना रुचतें व पचतें तें खाऊन ते आपले सुखाने राहतात. त्याचप्रमाणे, आपल्या राष्ट्राला जसा असायला हवा आणि जसा त्याला शोभेल, अगदी तसा इतिहास आहे. तुमच्या केवळ डोळे झाकण्याने किंवा 'अरेरे ! आम्हांला इतिहास नाही !' असें ओरडण्याने असलेला इतिहास लुप्त होऊन जाईल की काय ? ज्यांना डोळे आहेत त्यांना दिसतें

की या भारताला अतिशय तेजस्वी असा इतिहास लाभला आहे आणि ते हें जाणून आहेत की त्या इतिहासाच्या सामर्थ्याविरच आजहि आपलें राष्ट्र जिवंत आहे. पण तो इतिहास पुन्हा लिहावा लागेल. पाश्चिमात्यांनी दिलेल्या शिक्षणामुळे, विचार करण्याची आणि समजून वेण्याची आज आपली एक विशिष्ट पद्धति बनून गेली आहे. त्या पद्धतीला अनुसरूनच हा इतिहास पुन्हा सांगितला गेला पाहिजे.

प्रश्न:—तें कसें करतां येईल ?

स्वामीजी:—तो फार मोठा विषय आहे. आताच त्यावर बोलतां येणार नाही, पण येवढें मात्र खरें की तें सर्व घडवून आणण्याकरिता गुरुगृहवास या प्राचीन संस्थेची किंवा तत्सदृश शिक्षणपद्धतीची आवश्यकता आहे. आम्हांला आज वेदान्त आणि पाश्चिमात्य विज्ञान यांचा समन्वय हवा आहे. ब्रह्मचर्य हेंच आपलें मार्गदर्शक ध्येय असलें पाहिजे. आम्हीं श्रद्धावान बनलें पाहिजे; आमच्यांत आत्मविश्वास संचरला पाहिजे. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आजची ही शिक्षणपद्धति ताबडतोव बंद केली पाहिजे. एका माणसाने एका मूर्खाला सांगितलें की गाढवाचा घोडा बनवितां येतो. लगेच त्या मूर्खाने आपल्या गाढवाला ठोकपीट करण्यास आरंभ केला. आज आमच्या मुलांना जें शिक्षण दिलें जात आहे तें याच मासल्याचें आहे.

प्रश्न:—म्हणजे, आपल्या म्हणण्याचा अर्थ काय ?

स्वामीजी:—खरें म्हणजे असें आहे की कोणी कोणाला शिकवूं शकत नाही. मी शिकवितों आहे ही भावना जर शिक्षकाच्या मनांत जागृत राहील तर सगळेंच काम बिघडलें म्हणून समजावें. वेदान्त असें म्हणतो की मनुष्याच्या अंतर्गत—मग तो लहान

मुलगा का असेना—सर्व ज्ञान साठविलेलें आहे. फक्त तें जागृत करावें लागतें. आणि येवढेंच शिक्षकाचें कार्य असतें. मुलांना शिक्षण द्यायचें म्हणजे येवढेंच करायचें की बुद्धि कशी वापरावी हें त्यांना दाखवायचें. हातपाय, कान, डोळे यांचा उत्तम उपयोग कसा करायचा हें त्यांना स्वतंत्रपणें सुचलें की सगळें काम अगदी सोपें झालें. परंतु धर्म हा सगळ्यांचें मूळ आहे. धर्माला भात मानलें तर जीवनांतील इतर सगळ्या गोष्टी कालवणासारख्या आणि तोंडीलावण्यासारख्या आहेत. नुसतें कालवणच खाल्लें तर अपचन होईल आणि नुसता भात खाल्ला तरीहि तो नीट पचणार नाही. आपले शिक्षणतज्ज्ञ आज मुलांना पोपट बनवीत आहेत. अनेक विषय कोंबून ते त्यांच्या मेंदूची फार नासाडी करीत आहेत. या दृष्टीने पाहतां आपल्या व्हाइसराय साहेबांनी * विश्वविद्यालयांच्या बाबतींत जी सुधारणा सुचविली आहे तिच्याबद्दल आपण त्यांचे आभारच मनुले पाहिजेत, कारण त्यांच्या सुधारणांनी उच्च शिक्षण जवळजवळ बंदच पडणार आहे. तसें झालें तर चांगलेंच होईल. देशाला जरा विसावा मिळेल, थोडा दम खातां येईल.

राम राम ! विश्वविद्यालयाची एखादी पदवी मिळावी म्हणून केवढा आटापिटा आणि केवढा कल्लोळ ! नंतर कांही दिवस गेले की पुन्हा आपलें जसें होतें तसें थंड ! आणि येवढें सगळें करून हे शिकतात काय तर—आपला धर्म आणि आपल्या सगळ्या चालीरीति वाईट आहेत; पाश्चिमात्यांचा धर्म आणि

* लॉर्ड कर्झन यांनी विश्वविद्यालयांतील शिक्षणाचा स्तर वाढविण्यासाठी जी योजना केली तिच्यामुळे तें शिक्षण फार खर्चाचें बनलें. इतकें महाग की त्यामुळे मध्यम वर्गाच्या मुलांना तेथे प्रवेश घेणें अशक्य झालें.

त्यांच्या सगळ्या चालीरीति चांगल्या आहेत ! शेवटीं काय, तर या सान्यामुळे उपजीविकेचा प्रश्न कांही सुटत नाही. हें उच्च शिक्षण राहिलें काय आणि गेलें काय, त्याने काय येवढा फरक पडणार आहे ? त्यापेक्षा थोडेंफार तांत्रिक शिक्षण मिळणें बरें. त्यामुळे निदान लोकांना उदरनिर्वाहाचें साधन तरी मिळेल; नोकरीसाठी उगीच ओरडत फिरायचें आणि व्यर्थ वेळ घालवायचा तें तरी टळेल.

प्रश्न:—तर मग मारवाडी लोक शहाणेच म्हणावे लागतील. ते कधीहि नोकऱ्या करीत नाहीत, कोणत्यातरी व्यापारांत ते गुंतलेले असतात.

स्वामीजी:—कांहीतरीच काय वेड्यासारखें बोलणें ! हे मारवाडी तर एका दृष्टीने या देशाचा सत्यानाश करीत आहेत ! स्वतःचा फायदा कशांत आहे तेंहि त्यांना नीट समजत नाही. तुम्ही लोक त्यांच्यापेक्षा फार बरे, कारण उद्योगधंद्यांचें महत्त्व ओळखून तुम्ही कांही खटपट तरी करतां. अगदी थोड्याशा फायद्यासाठी ते मारवाडी जो पैसा व्यापारांत गुंतवितात तोच जर त्यांनी कांही थोड्या उद्योगधंद्यांत आणि कारखान्यांत गुंतविला तर त्यामुळे देशाचाहि लाभ होईल आणि त्यांनाहि अधिक नफा मिळेल. पण आज युरोपियन लोकांना व्यापारांतील जास्त फायदा मिळवून देऊन त्यांचे खिसे भरण्यांतच ते धन्य मानीत आहेत.

नोकरीची पर्वा न करणारे खरे खरे जर कोणी असतील तर ते काबुली लोक आहेत. स्वातंत्र्यप्रियता त्यांच्या अगदी रोमरोमीं भिनलेली असते. त्यांच्यापैकी एखाद्याला नोकरी करायला सांगा आणि मग काय होतें तें पाहा !

प्रश्न:—पण महाराज, उच्च शिक्षण जंर बंद झालें तर आपले देशवांघव पुन्हा पूर्वीसारखे मठु बैलोवा बनणार नाहीत काय ?

स्वामीजी:—किती वेडगळपणाची समजूत आहे ही ! सिंहाचें रूपान्तर कधी कोल्ह्यांत होईल काय ? अरे, तूं म्हणतोस तरी काय ? ज्या भारताने अनादि कालापासून आपल्या ज्ञानदानाने सगळ्या जगताचें पोषण केलें आहे त्या भूमीचे आम्ही पुत्र, काय लॉर्ड कर्झनने केवळ उच्च शिक्षण बंद केलें म्हणून, बैलोवा वनूं ?

प्रश्न:—पण मग, ब्रिटिश लोकांच्या आगमनापूर्वीच्या आणि नंतरच्या आपल्या स्थितींत इतका फरक कां बरें दिसतो ?

स्वामीजी:— उच्च शिक्षण काय भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासापुरतें आणि यंत्रांद्वारा नित्योपयोगी वस्तूंच्या निर्मितीपुरतेंच सीमित मानायचें ? उच्च शिक्षणाचा खरा उपयोग जीवनांतील समस्या सोडवितां येण्यांत आहे. हें कसें घडवून आणायचें, याच प्रश्नाचा विचार आज आधुनिक सभ्य जगतांत चालला आहे. पण आपण आपल्या देशांत हा प्रश्न हजारो वर्षांपूर्वीच सोडविला होता.

प्रश्न:—पण इथे तर तुमचा वेदान्त देखील अस्तास जाण्याची पाळी आली होती ?

स्वामीजी:—तसें असलें म्हणून काय झालें ? काळाच्या प्रवाहांत वेदान्ताची ज्योति कधीकधी अगदी क्षीण होते. अशा वेळीं ईश्वर अवतार घेतो आणि धर्मांत नवसामर्थ्याचा आणि चैतन्याचा संचार करतो. मग अदम्य उत्साहाने पुन्हा कांही काळ तो धर्म चालूं राहतो. तें चैतन्य आणि तें सामर्थ्य आज आपल्या

चर्चात पुन्हा संचरलें आहे.

प्रश्न:—महाराज, भारताने भारतेतर जगाला विपुल ज्ञानदान केल्याचा पुरावा काय आहे ?

स्वामीजी:—त्याचा पुरावा इतिहासांत नमूद आहे. आत्मोन्नति घडवून आणणारे जे विचार आणि ज्ञानाच्या ज्या निरनिराळ्या शाखा आज जगांत अस्तित्वांत आहेत त्या सगळ्यांचें मूळ भारतांत आहे असेंच योग्य संशोधन केलें असतां आढळेल.

स्वामीजींमध्ये जणु उत्साहाचें तेज संचरलें. कितीतरी वेळे ते या विषयावर बोलत राहिले. त्या वेळीं त्यांची प्रकृति फार चाईट होती. शिवाय, उन्हाळ्यांतील प्रखर उष्णतेमुळे त्यांना सारखी तहान लागत होती व पुनःपुन्हा पाणी प्यावें लागत होतें. शेवटीं ते म्हणाले,—“गड्या सिंधी, माझ्यासाठी थोडें बर्फ घातलेलें पाणी आण पाहूं ! मग मी हें सगळें तुला अगदी सुबोव करून सांगतो.” बर्फाचें गार पाणी प्यायल्यावर ते पुनः बोलूं लागले.

स्वामीजी:—विदेशियांच्या नियंत्रणाशिवाय, स्वतंत्रबुद्धीने आपल्या प्राचीन ज्ञानशाखांचा अभ्यास आज व्हायला पाहिजे आहे. त्याचबरोबर इंग्रजी भाषा आणि पाश्चिमात्य विज्ञान यांचाहि अभ्यास झाला पाहिजे. आपल्या येथे उद्योगधंद्यांची वाढ होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक तें सगळें तांत्रिक व अन्य शिक्षण आपण घेतलें पाहिजे. तसें झालें तर आपल्या लोकांना नोकऱ्यांच्या मागे फिरावें लागणार नाही. उद्योगधंद्यांच्या द्वारे पोटापुरतें मिळून, कठीण काळासाठी कांही सोयहि करून ठेवतां येईल.

प्रश्न:—त्या दिवशीं आपण ‘टोल’विषयी (संस्कृत पाठशाळेविषयी) काय सांगणार होतां ?

स्वामीजी:--उपनिषदांतील गोष्टी तू वाचल्या नाहीस काय? त्यांतील एक गोष्ट मी तुला सांगतो. ब्रह्मचारी म्हणून राहण्यासाठी सत्यकाम नामक एक बालक आपल्या गुरूकडे गेला. गुरुजींनी कांही गायी त्याच्या स्वाधीन केल्या आणि त्या घेऊन रानांत जावयास सांगितलें. अनेक महिने होऊन गेले. गाईंची संख्या जेव्हा दुप्पट झाली तेव्हा सत्यकामाने गुरुजींकडे परतण्याचा विचार केला. वाटेंत एका वृषभाने, अग्नीने आणि इतर पशूंनी त्याला परब्रह्माविषयी ज्ञान दिलें. सत्यकाम गुरुजींकडे पोहोचला. नुसतें त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्याबरोबर, त्याला ब्रह्मज्ञान झालें. असल्याचें गुरुजींनी ओळखलें. * निसर्गाशीं सतत सख्यसंबंध ठेविल्यानेच खरें शिक्षण मिळतें, हेंच या गोष्टीचें तात्पर्य आहे. हीच या गोष्टींतील शिकवण आहे.

ज्ञान ह्या पद्धतीने मिळविलें पाहिजे. एरवी, नुसतें एखाद्या पंडिताच्या 'टोल'मध्ये शिक्षण घेऊन, मनुष्यनामधारी माकडें मात्र निर्माण होतील. मुलांनी अगदी किशोरावस्थेपासून उज्ज्वल चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीजवळ राहिलें पाहिजे. सर्वोच्च शिक्षणाचें जिवंत उदाहरण नेहमी त्यांच्या डोळ्यांसमोर असलें पाहिजे. खोटें बोलणें हें पाप आहे, असें नुसतें वाचून उपयोगी नाही. त्यांनी पूर्ण ब्रह्मचर्याचें पालन करायला शिकलें पाहिजे. केवळ त्यानंतरच श्रद्धा आणि विश्वास निर्माण होतील. ज्याच्याठायीं श्रद्धा व विश्वास नाही तो खोटें बोलणारच. आपल्या देशांत नेहमी त्यागी पुरुषच ज्ञानदानाचें कार्य करीत आले आहेत. कालान्तराने पंडितांनी सगळ्या ज्ञानाची मक्तेदारी सुरू केली. 'टोल'च्या चार भितींतच त्यांनी ज्ञानाला कोंडून ठेवलें. यामुळेच त्यांनी आपला

देश प्रायः नष्ट करून टाकला आहे. ज्ञानदानाचें कार्य जोंपर्यंत त्यागी लोकांकडून होत होते तोंपर्यंत भारताचें भविष्य उज्ज्वल होते.

प्रश्न:—महाराज, आपल्या या म्हणण्याचा अर्थ काय ? इतर देशांत कुठे आहेत संन्यासी ? पण त्यांच्या ज्ञानाच्या प्रभावा-मुळे भारत आज त्यांच्या पदतलीं पडलेला आहे.

स्वामीजी:—असें वेड्यासारखें कांहीतरी बोलूं नकोस. मी जें सांगतो आहे तें नीट ऐक. त्यागी लोकांकडे पुन्हा जर हें शिक्षणाचें कार्य आलें नाही तर मग भारताला नेहमीसाठीच परकीयांचे जोडे मस्तकीं धारण करावे लागतील. एका अशिक्षित मुलाने केवळ त्यागाच्या बळावर असें सामर्थ्य प्राप्त केलें की तें पाहून मोठमोठे पंडित चकित होऊन गेले. श्रीरामकृष्णांचें हें उदाहरण तुला ठाऊक नाही काय ?

एकदा दक्षिणेश्वरच्या मंदिरांत पुजाऱ्याच्या हातून विष्णूच्या मूर्तीचा पाय मोडला. आता यासंबंधी काय करावें हें ठरविण्यासाठी पंडितमंडळी बोलाविण्यांत आली. अनेक शास्त्रें आणि पोथ्या पाहून त्यांनी निर्णय दिला की या खंडित मूर्तीची पूजा शास्त्रसंमत नाही, नव्या मूर्तीची स्थापना केली पाहिजे. त्यावरून बरीच खळबळ माजली. शेवटी श्रीरामकृष्णांना बोलाविण्यांत आलें. त्यांनी सगळें ऐकून घेतलें आणि मग विचारलें, 'एखाद्या स्त्रीचा पति जर लंगडा झाला तर ती काय त्याला टाकून देते ?'

येवढा प्रश्न विचारला मात्र आणि पंडितमंडळींचीं तोंडे अगदी बंद पडलीं. श्रीरामकृष्णांच्या अगदी साध्या बोलण्यापुढे त्यांची सगळी शास्त्राधारित टीका आणि विद्वत्तापूर्ण सगळीं मते

लुळीं पडलीं.

तुझ्या म्हणण्यांत जर कांहीं तथ्य असतें तर श्रीरामकृष्ण या अवनीतलावर कशाला अवतरले असते ? आणि त्यांनी निव्वळ पुस्तकी विद्येचा अधिक्षेप तरी कां बरें केला असता ? सगळ्या विद्यांमध्ये आणि शिक्षणकार्यामध्ये, श्रीरामकृष्णांनी आणलेल्या नवचैतन्याचा संचार केला पाहिजे तरच खरें कार्य सावेल.

प्रश्न:—हें बोलणें सोपें आहे, पण करणें फार कठीण आहे.

स्वामीजी:—तें सोपें असतें तर मग श्रीरामकृष्णांच्या आगमनाची काय आवश्यकता होती ? तुम्हां लोकांना यापुढे मठस्थापनेचें कार्य करावयाचें आहे. प्रत्येक शहरांत आणि खेड्यांत एकेक मठ स्थापन झाला पाहिजे. हें कार्य तुम्ही करूं शकाल काय ? कांही तरी करा तर खरें ! कलकत्त्याच्या मध्यभागीं एक मोठा मठ सुरू करा. एखादा उच्चविद्याविभूषित साधु तिथे मुख्य म्हणून ठेवा. व्यावहारिक विज्ञान, कला आदि विभिन्न शाखांचें शिक्षण तिथे दिलें जाईल. त्या त्या विषयांत पारंगत असलेला एकेक संन्यासी प्रत्येक विभागाचें कार्य चालवील.

प्रश्न:—असे साधु तुम्हांला कोठून मिळतील ?

स्वामीजी:—ते आपल्याला तयार करावे लागतील. म्हणूनच मी नेहमी म्हणतो की मला कांही तरुण हवे आहेत. ज्वलन्त राष्ट्रभक्ति आणि त्यागवृत्ति असलेले तरुण हवे आहेत. त्यागी व्यक्तिच कोणतीहि गोष्ट तात्काळ आत्मसात् करून तीवर प्रभुत्व मिळवूं शकते.

स्वामीजी कांही वेळ शांत राहिले आणि मग म्हणाले, “सिंघी, देशासाठी आवश्यक अशा कितीतरी गोष्टी अजून आपल्याला करावयाच्या आहेत. त्यासाठी तुझ्यामाझ्यासारखे

हजारो लोक हवे आहेत. केवळ बोलण्याने काय होणार ? देशाची कोण दुर्गति झाली आहे पाहा ! आता कांहीं तरी केलेंच पाहिजे. लहान मुलांना शिकविण्यासाठी एखादे योग्य पुस्तक म्हटलें तर तें सुद्धा आज आपल्याजवळ नाही.

प्रश्न:—कां बरें ? ईश्वरचंद्र विद्यासागरांनी लहान मुलां-साठी तर कितीतरी पुस्तकें लिहिलीं आहेत ?

मीं असें म्हटल्याबरोबर ते मोठ्याने हसले आणि म्हणाले, “होय, ‘ईश्वर निराकार चैतन्यस्वरूप,’ ‘सुबल अति सुबोध बालक’ (सुबल फार चांगला मुलगा आहे) वगैरे धडे त्या पुस्तकांत आहेत, पण त्यांनी आपलें भागणार नाही. आपल्याला नवीन पुस्तकें तयार करावीं लागतील—बंगालींत आणि इंग्रजींत देखील. त्या पुस्तकांत रामायण, महाभारत, उपनिषदे वगैरेंमधील गोष्टी घालायच्या, त्यांची भाषा अगदी साधी सोपी ठेवायची, आणि तीं पुस्तकें आपल्या लहान मुलांना वाचायला द्यायचीं.”

आता अकरा वाजायला आले होते. एकाएकी आकाश भरून आलें आणि गार वारा वाहूं लागला. पावसाचीं हीं चिन्हें पाहून स्वामीजींना फार आनंद झाला. ते उठले आणि म्हणाले, “चल सिंधी, आपण जरा गंगेच्या किनाऱ्यावर फिरून येऊं.”

मग आम्ही फिरायला गेलों. वाटेत बोलण्याच्या ओघांत कालिदासाच्या मेघदूतांतील कितीतरी श्लोक त्यांनी म्हटले. तथापि इतर सामान्य गोष्टी चालूं असतां हि, भारताचें भवितव्य उज्ज्वल कसें होईल हाच एक विचार त्यांच्या मनांत चालूं होता. ते उद्गारले, “सिंधी, एक गोष्ट तुला करतां येईल का ? आपल्या तरुणांचे विवाह कांही दिवस थांबवितां येतील का ? ”

मीं म्हटलें, “महाराज, हें कसें शक्य आहे ? समाजांतील

शिष्ट मंडळींचा तर विरुद्ध दिशेने प्रयत्न चालू आहे. लग्नें स्वस्तांत कशीं आटोपतां येतील यासाठी ते विविध उपाय शोधीत आहेत. ”

स्वामीजी:—छे, अशा गोष्टींनी आपला मेंदू शिणवू नकोस. कालसागराची लाट कोण थोपवू शकतो ? अशा सगळ्या आंदोलनांचा पोकळ नगारा लवकरच बंद पडेल. त्यापासून दुसरें काय निष्पन्न होणार आहे ? देशाच्या दृष्टीने तर हीं लग्नें जितकीं महाग होतील तितकीं चांगलीं ! परीक्षा उत्तीर्ण होण्याची आणि लगेच लग्न करण्याची कोण धांवपळ चालली आहे ! लग्नांची उसळलेली तुफानगर्दी पाहून असें वाटतें की आता जगांत कोणी अविवाहित राहिलाच नसावा ! पण पुढल्या वर्षी पाहावें तों पुन्हा तेंच.

थोडा वेळ शांत राहिल्यानंतर स्वामीजी पुन्हा म्हणाले:—मला जर कांही अविवाहित पदवीधर मिळाले तर, जपानमध्ये जाऊन त्यांना तेथे तांत्रिक शिक्षण घेतां येईल असा प्रयत्न मी करीन. तेथून परतल्यावर भारताच्या भल्याकरिता ते आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करतील. असें जमलें तर किती चांगलें होईल?

प्रश्न:—महाराज, इंग्लंडपेक्षा जपानला जाणें अधिक चांगलें, असें आपलें मत आहे काय ?

स्वामीजी:—निश्चित. माझ्या मतें, आपल्याकडील श्रीमंत आणि सुशिक्षित लोक एकदा जरी जपानला जाऊन तो देश पाहतील तरी त्यांचे डोळे खाडकन् उघडतील,

प्रश्न:—ते कसे काय ?

स्वामीजी:—तिथे जपानमध्ये त्यांनी ज्ञान पचवले आहे, आत्मसात् केलें आहे. आपल्या इथल्यासारखें त्यांना ज्ञानाचें

अपचन झालेलें नाही. सगळ्या गोष्टी युरोपियन लोकांपासून घेऊनहि ते जपानीच राहिले आहेत, युरोपियन बनले नाहीत. उलट आपल्याइकडे, प्लेगची लागण लागावी तितक्या झपाट्याने पाश्चिमात्य बनण्याचें वेड पसरतें आहे.

मीं म्हटलें, “ महाराज, मीं कांही जपानी चित्रें पाहिलीं. तीं इतकीं चांगलीं होतीं की जो पाहील तो आश्चर्यचकित होऊन जाईल असें मला वाटतें. त्यांच्या त्या कलेमागील स्फूर्ति हीं त्यांची स्वतःचीच होती. ती वैशिष्ट्यपूर्ण असून तिचें अनुकरण दुसऱ्याला करतां येणें शक्य नाही.

स्वामीजी:—अगदी खरें आहे. त्यांच्या कलेमुळेच त्यांचें राष्ट्र थोर बनलें आहे. आपल्यासारखेच तेहि आशियाखंडांतलेच आहेत हें तुला ठाऊक नाही काय ? आपण जरी आपलें सर्वस्व गमाविण्याची पाळी आणली आहे तरी आजहि जें आपल्याजवळ आहे तें अद्भुत आहे. आशियांतील माणसाचा आत्माच मुळीं कलामय आहे. तो कोणतीहि वस्तु कलापूर्ण असल्याशिवाय वापरायचा नाही. कला हा तर आपल्या येथे धर्माचाच एक भाग मानला गेला आहे हें तुला माहीत नाही काय ?

धार्मिक उत्सवांत पाण्यांत कालविलेल्या तांदुळाच्या पिठाने स्त्रिया भिंतींवर आणि जमिनीवर चित्रें काढतात. अशा वेळीं जी स्त्री उत्तम चित्रें काढते तिचा सर्वजण किती गौरव करतात ! श्रीरामकृष्ण स्वतः केवढे थोर कलावंत होते !

प्रश्न:—इंग्रजांचीहि कला तशी चांगली आहे, नव्हे का ?

स्वामीजी:—कसा अगदी मूर्खशिरोमणि आहेस रे तूं ! पण तुला तरी दोष देण्यांत काय अर्थ ! आज मुळी ती प्रचलित विचारपद्धतिच बनली आहे. हाय हाय ! काय ही आमच्या

देशाची दुर्गति ! हे लोक आज घरच्या सोन्याचा पितळ म्हणून अधिकक्षेप करतात आणि परकीयांचें पितळ त्यांना सोने वाटतें. हीच खरोखर आधुनिक शिक्षणाची जादू आहे ! एक गोष्ट लक्षांत ठेव. युरोपियन लोक जेव्हापासून आशियाच्या संपर्कांत आले तेव्हापासून त्यांनी स्वतःच्या जीवनांत कलेला स्थान द्यायला सुरवात केली.

मीः—तुमचें हें बोलणें जर इतर लोक ऐकतील तर त्यांना तुमचा ह्या गोष्टीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फारच निराशावादी वाटेल.

स्वामीजीः—स्वाभाविकच आहे तें. रुळलेल्या चाकोरींतून जे चालत आहेत त्यांना आणखी काय वाटणार ? जें माझ्या डोळ्यांना दिसतें तें तुम्हांलाहि दाखवावें असें मला किती उत्कटतेने वाटतें म्हणून सांगूं ! त्यांच्या इमारतींकडे पाहा, किती सामान्य आणि किती अर्थशून्य ! त्यांच्या मोठमोठ्या सरकारी इमारती पाहिल्या तरी तेंच. बाहेरून पाहून त्या कशासाठी आहेत हें तुम्हांला ओळखूं येणार नाही, कारण त्यांत प्रतीकात्मक असें कांहीच नसतें. पाश्चिमात्यांच्या वेशभूषेची तीच तऱ्हा. त्यांच्या सरळ विजारी, कडक कोट, अंगावर घट्ट बसणारे कपडे घालण्याची त्यांची एकंदर पद्धति आमच्या दृष्टींतून पाहतां मुळीच सुंदर वाटत नाही. नाही का ? अहाहा ! काय त्या सौंदर्याचें वर्णन करावें !

आता आपल्या मायभूमींत सगळीकडे हिंडून पाहा. नुसत्या बाह्य आकारावरून त्या इमारती कशासाठी आहेत हें चटकन ओळखतां येतें; आणि किती कलाकुसर असते तिथे ! ते कांचेच्या पेल्याने पाणी पितात, तर आपण धातूच्या गडव्याने पाणी पितों.

या दोहोंत कलापूर्ण भांडें कोणतें आहे बरें ? आपल्या खेड्यांतील शेतकऱ्यांचीं घरें तूं पाहिलीं आहेस काय !

मी:--हो हो, पाहिलीं आहेत तर.

स्वामीजी:--त्या घरांत तूं कोणती विशेष गोष्ट पाहिलीस ? काय सांगावें तें मला नीट सुचेना. तथापि मी म्हणालों, "महाराज, तीं इतकीं स्वच्छ आणि व्यवस्थित असतात की नांव ठेवायला थोडीसुद्धा जागा आढळत नाही. अंगण, जमिनी नेहमी सारवून लिपून कशा अगदी लस्ख ठेवलेल्या असतात.

स्वामीजी:--भात साठविण्याचीं त्यांचीं कोठारघरें तूं पाहिलींस का ? किती कलापूर्ण असतात तीं ! त्या यःकश्चित् चिखलाच्या भितींवर नाना प्रकारचीं किती चित्रें काढलेलीं असतात !

पाश्चिमात्य देशांत खालच्या श्रेणीचे लोक कसे राहतात हें जर तूं जाऊन पाहशील तर दोन्हींतील फरक तुझ्या एकदम ध्यानांत येईल. उपयुक्तता हा त्यांचा आदर्श आहे, कला हा आपला आदर्श आहे. पाश्चिमात्य मनुष्य प्रत्येक गोष्टींत उपयुक्ततेचा विचार करतो. आपण प्रत्येक ठिकाणीं कला पाहतों. पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे आपल्याकडील ते सुंदर गडवे नाहीसे झाले आणि आता घराघरांतून एनॅमलच्या पेल्यांनी त्यांची जागा बळकाविली आहे. आता हा त्यांचा उपयुक्ततेचा आदर्श आपण इतका स्वीकारला आहे की कित्येक वेळीं तो आपल्याला अगदी हास्यास्पद ठरवितो. आज आपल्याला कला आणि उपयुक्तता या दोहोंचा मिलाफ हवा आहे. जपानने तें ताबडतोब घडवून आणलें, म्हणूनच अति-शीघ्र वेगाने त्या राष्ट्राची प्रगति झाली. आता उलट जपानच पाश्चिमात्यांना शिकवील अशी पाळी आली आहे.

प्रश्न:—महाराज, सर्व जगांत कोणत्या जातीची वेशभूषा सर्वांत उत्तम आहे ?

स्वामीजी:—आर्यांची. युरोपियन लोकांनासुद्धा हें मान्य आहे. आर्यांच्या वेषांत ज्या चुण्या पडलेल्या असतात त्या किती सुंदर दिसतात ! बहुधा सर्व देशांच्या राजघराण्यांचीं राजवस्त्रे कांही प्रमाणांत आर्यांच्या वेशपद्धतीची नक्कलच म्हणतां येईल. कपड्यांवर चुण्या दिसाव्यात असाच प्रयत्न त्यांच्या देशांत केलेला दिसतो. हीं त्यांचीं राजवस्त्रे तद्देशीय इतर लोकांच्या वस्त्रांपेक्षा अगदी निराळ्या पद्धतीचीं दिसतात.

सहज ओघाने विषय आला म्हणून सांगतो, सिंधी, युरोपियन पद्धतीचे शर्ट वापरण्याची वाईट सवय तूं सोडून दे.

प्रश्न:—कां बरें महाराज ?

स्वामीजी:—अरे पाश्चिमात्य लोक शर्ट केवळ अंतर्वस्त्र म्हणून वापरतात. घराबाहेर फक्त शर्ट वापरणें त्यांना आवडत नाही. बंगाली लोक मात्र घराबाहेर शर्ट वापरून त्याचा चुंकीचा उपयोग करतात. त्यांना वाटतें कोणतेहि कपडे घालावेत आणि ते हवे तसे घालावेत. कपड्यांसंबंधी देखील कांही परंपरा, कांही रूढि चालत आलेली आहे की नाही ? नीचवर्णीयांच्या हस्तस्पर्शाने विटाळलेलें अन्न जर एखाद्याने खाल्लें तर आपण त्याला वाळीत टाकतो. तसेंच कोणतीहि व कशीहि वेशभूषा कुणीं केल्यास हाच नियम आपण पाळला असता तर बरें झालें असतें ! आपल्या पद्धतीला अनुरूप असा वेश आपण कां धारण करूं नये ? युरोपियन पद्धतीचे कोट-शर्ट वापरण्यांत कोणता शहाणपणा आहे ?

आता पाऊस पडूं लागला. तेवढ्यांत जेवणाची घंटाहि झाली. म्हणून इतरांबरोबर आम्हीहि प्रसाद ग्रहण करण्यासाठी

आंत गेलों.

जेवतांना स्वामीजी मला उद्देशून म्हणाले, “आपलें भोजन असें असलें पाहिजे की तें पुष्टिकारक असून कमी प्रमाणांत घेतलें पाहिजे. आपण चांगलें सकस अन्न खाल्लें पाहिजे. खूपशा भाताने नुसतें पोट भरून घेतलें म्हणजे आळस निर्माण होतो.” थोड्या वेळानंतर ते पुनः म्हणाले, “जपान्यांचा आहार पाहा, ते दिवसांतून दोनतीन वेळां भात व डाळीचें वरण असें जेवण घेतात. तिकडे जेवणाच्या वेळा अधिक आहेत पण चांगला धट्टाकट्टा माणूससुद्धा एकावेळीं अगदी बेताचेंच जेवेल. त्यांच्यापैकी जे सुखवस्तु असतात ते रोज मांसाहार करतात. आपण मात्र दिवसांतून दोन वेळ जेवतो आणि प्रत्येक वेळीं आकंठ पोट भरून घेतो. तो भाताचा ढीग पचविण्यांतच आपली संगळी शक्ति खर्च होते.”

प्रश्न:—आपण बंगाली लोक किती गरीब आहेत ! आपल्याला मांसाहार परवडणें शक्य आहे काय ?

स्वामीजी:—कां नाही ? थोड्या प्रमाणांत घेणें तुम्हांला परवडूं शकेल. दिवसाला पावभर घेतलें तरी अगदी पुरें आहे. आपला खरा दुर्गुण आहे आळस. आपल्या गरिबीचें मुख्य कारण हा आळसच आहे. समजा एखाद्या दुकानाच्या मालकाने नाराज होऊन नोकराचा पगार कमी केला अथवा घरांतील तीनचार मिळवित्या मुलांपैकी एखादा मेला तर मग ते लोक काय करतात ? दुसरें काय करणार ? ते मुलांचें दूध कमी करतात. दिवसांतून फक्त एक वेळ जेवण करतात व रात्री पोहे-चुरमुरे असें कांहीतरी खाऊन भागवितात.

प्रश्न:—पण त्या परिस्थितींत आणखी काय करतां येणें शक्य आहे ?

स्वामीजी:—आपल्या अन्नाचा दर्जा कायम ठेवण्याकरिता त्यांनी अधिक कष्ट कां करूं नयेत ? पण नाही. गप्पाष्टकांच्या अड्ड्यांवर जाऊन तिथे त्यांना तासचे तास घालवायचे असतात ना ! अरेरे, आपण व्यर्थ वेळ दवडीत आहोंत हें जर त्यांना कळलें तर किती चांगलें होईल ?

प्रसंग ५ वा

संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

जन्म व गुण ह्यांच्या अनुसार चातुर्वर्ण्यविभाग—ब्राह्मण व क्षत्रिय—बंगालमधील कुलगुरुप्रथा.

एकदा मी स्वामीजींना भेटायला गेलों. ते त्या वेळीं कलकत्ता येथे कै. बलराम बसु यांच्या घरांत राहत होते. जपान आणि अमेरिका यांसंबंधी बराच वेळ संभाषण झाल्यानंतर मी त्यांना विचारलें, “स्वामीजी, पाश्चिमात्य देशांत तुमचे किती शिष्य आहेत ?”

स्वामीजी:—पुष्कळ आहेत.

प्रश्न:—दोनतीन हजार ?

स्वामीजी:—कदाचित् त्यापेक्षा अधिकच असतील.

प्रश्न:—त्या सर्वांना तुम्हीं मंत्रदीक्षा दिली आहे काय ?

स्वामीजी:—होय.

प्रश्न:—तुम्हीं त्यांना प्रणवाचा (ॐ चा) उच्चार करायला परवानगी दिली आहे काय ?

स्वामीजी:—होय.

प्रश्न:—महाराज, अशी कशी तुम्हीं परवानगी दिली ? असें म्हणतात की प्रणवाचा उच्चार करण्याचा अधिकार शूद्रांना नाही. तो फक्त ब्राह्मणांना आहे. त्यांतून पाश्चिमात्य लोक तर म्लेंच्छ आहेत. शूद्रदेखील नाहीत.

स्वामीजी:—मीं ज्यांना दीक्षा दिली ते ब्राह्मण नाहीत हें तुला कसें कळलें ?

मी:—भारताच्या बाहेर, म्लेंच्छांच्या आणि यवनांच्या देशांत, आपणांस ब्राह्मण कसे मिळाले ?

स्वामीजी:—माझे सगळे शिष्य ब्राह्मण आहेत. ब्राह्मणां-शिवाय इतर कोणाला प्रणवोच्चाराचा अधिकार नाही हें वचन मला अगदी मान्य आहे. पण ब्राह्मणाचा मुलगा हा नेहमी ब्राह्मण असतोच असें नाही. अर्थात् तो ब्राह्मण असण्याची फार मोठी शक्यता असते ही गोष्ट निराळी, पण म्हणून तो असतोच असें नाही. बागबाजारामधील अघोर चक्रवर्तीच्या पुतण्याची गोष्ट तुला माहीत नाही काय ? तो भंगी बनला. भंग्याचीं सगळीं कामें तो करीत असे. तो काय ब्राह्मणाचा मुलगा नव्हता ?

जातीने ब्राह्मण असणें आणि ब्राह्मण्याचे गुण अंगीं असणें या अगदी भिन्न गोष्टी आहेत. भारतांत जातीवरून ब्राह्मण म्हणून मान्यता मिळते. पण पाश्चिमात्य देशांत गुणावरूनच ब्राह्मण ओळखावे लागतील. सत्त्व, रज आणि तम हे जसे तीन गुण आहेत, तसेच एखादा मनुष्य ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वा शूद्र यांपैकी कोण आहे ही ओळख पटविणारेहि कांही विशिष्ट गुण आहेत. आपल्या देशांत ब्राह्मणाचे आणि क्षत्रियाचे गुण लोप पावत आहेत. पाश्चिमात्य देशांत, त्यांनी आता क्षत्रियत्व प्राप्त केलें आहे. यापुढली पायरी ब्राह्मणत्वाची आहे. ब्राह्मणत्वाचे गुण अंगीं वाणलेले पुष्कळ लोक तिकडे आहेत.

प्रश्न:—स्वभावाने जे सात्त्विक आहेत, त्यांना तुम्ही ब्राह्मण म्हणतां तर ?

स्वामीजी:—अर्थातच. सत्त्व, रज आणि तम हे गुण

कमीअधिक प्रमाणांत प्रत्येक व्यक्तींत असतात. त्याचप्रमाणे कमी-अधिक प्रमाणांत प्रत्येक माणसांत, ब्राह्मणाचें, क्षत्रियाचें, वैश्याचें व शूद्राचें गुण उपजतच असतात. पण कधी कधी एका किंवा दुसऱ्या गुणाचा प्रभाव कमीअधिक होतो आणि माणसाच्या कर्मातून तो प्रकट होतो. विभिन्न कर्मे करीत असलेल्या एकाच माणसाचें आपण उदाहरण घेऊं या. पैसे घेऊन जेव्हा तो दुसऱ्याची नोकरी करतो तेव्हा त्याने शूद्रत्व स्वीकारलेलें असतें; स्वतःच्या लाभासाठी जेव्हा तो कांही खरेदी-विक्री करतो तेव्हा तो वैश्य असतो; अन्यायाविरुद्ध लढा द्यायला जेव्हा तो उभा राहतो तेव्हा त्याच्यांतील क्षत्रिय वृत्ति जागृत झालेली असते; आणि जेव्हा तो ईश्वरचिंतन करतो अथवा ईश्वरविषयक संभाषणादि करण्यांत वेळ कारणीं लावतो तेव्हा तो ब्राह्मण असतो. अर्थातच माणसाला एका जातींतून दुसऱ्या जातींत जाणें सहज शक्य आहे. अन्यथा विश्वामित्र ब्राह्मण कसा झाला असता आणि परशुराम क्षत्रिय कसा झाला असता ?

प्रश्न:—तुम्ही जें म्हणतां तें अगदी खरें दिसतें. पण मग आपले विद्वान् पंडित आणि कुलगुरु आपल्याला तसें कां बरें शिकवीत नाहीत ?

स्वामीजी:—तो आपल्या देशाचा एक फार मोठा दुर्गुण आहे. पण जाऊं द्या. हा विषय आता येथेच पुरे.

स्वामीजींनी या ठिकाणीं पाश्चिमात्यांच्या व्यावहारिक वृत्तीची फार स्तुति केली. धर्मसाधना अंगिकारल्यानंतर त्यांतहि त्यांची ती वृत्ति कशी दिसून येते तेंहि त्यांनी सांगितलें.

मी:—आपण म्हणतां तें खरें आहे महाराज. मीं असें ऐकलें आहे की धर्मसाधना करतांना त्यांच्या आत्मिक आणि

मानसिक शक्ति फार झपाट्याने विकास पावतात. त्या दिवशीं स्वामी सारदानंदांनी त्यांच्या एका पाश्चिमात्य शिष्याचें पत्र मला दाखविलें. केवळ चार महिन्यांच्या साधनेने त्या शिष्याने आत्मिक शक्तीचा चांगलाच विकास करून घेतला होता.

स्वामीजी:—तेव्हा आता तूच पाहा ! पाश्चिमात्य देशांत ब्राह्मण आहेत की नाहीत हें आता तुझ्या ध्यानांत आलेंच असेल. येथेहि ब्राह्मण आहेत, पण त्यांनी आपल्या जुलमी सत्तेमुळे देशाला विनाशाच्या अगदी निकट आणून उभें केलें आहे. परिणामी, निसर्गतः जें त्यांना मिळालें होतें तें क्रमाक्रमाने त्यांच्यांतून नाहीसें होत आहे. आजहि गुरु शिष्याला मंत्रदीक्षा देतो खरी, पण त्याचाहि त्याने व्यापार करून टाकला आहे. आणि आजकालच्या ह्या गुरुशिष्यांचे संबंध देखील किती अद्भुत असतात ! एखाद्या दिवशीं जर गुरूच्या घरांत कांही खायला नसलें तर त्याची बायको त्याला म्हणते, 'अहो, आज घरांत खायला अन्न नाही; पुन्हा एकदा त्या शिष्याकडे तरी जाण्याचें करा. दिवसभर तुम्ही सोंगट्या खेळत बसतां. अशाने का भूक भागायची आहे ?' तो ब्राह्मण उत्तर देतो, 'ठीक आहे. उद्या सकाळीं मला आठवण कर. मला असें कळलें आहे की माझ्या त्या अमुक अमुक शिष्याचें दैव चांगलेंच फळलें आहे, आणि मुख्य म्हणजे फार दिवसांत मी त्याच्याकडे गेलेलों नाहीं.' बंगालमध्ये तुमच्या कुलगुरुप्रथेची आज ही दशा आहे ! पाश्चिमात्य देशांतील पुरोहितगिरीला अजून इतके अधःपतित स्वरूप प्राप्त झालें नाही. तुमच्या ह्या प्रकारापेक्षा, एकंदरीने ते अधिक चांगले आहेत.

प्रसंग ६ वा

संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

सामुदायिक कार्यांतील संयम — प्राचीन राजदरबार —
सभ्यतेचा पाया—स्वार्थत्याग—मुलांची मनमोकळी वाढ—
क्षात्रवृत्ति—श्रीरामकृष्णांचा एक विशिष्ट पंथ नाही—वीरता
आणि ईश्वरावर श्रद्धा—ईश्वरार्पणबुद्धीचें जाज्वल्य उदाहरण.

आपल्या संभाषणांत किंवा संगीत इत्यादींसारख्या सामूहिक कार्यांत आपण फार कमी संयम बाळगतां. प्रत्येकजण आपलें घोडें पुढे दामटण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आगगाडीच्या स्टेशनावर किंवा आगबोटीच्या धक्क्यावर जी धक्काबुक्की होते, जो हलकल्लोळ उडतो तोहि याचेंच उदाहरण म्हणतां येईल. एके दिवशीं मठामधे स्वामीजींच्या एका मित्राचें स्वामीजींशीं या विषयावर बोलणें झालें. स्वामीजी म्हणाले, “आपल्या इकडे एक जुनी म्हण प्रचलित आहे. तिचा अर्थ असा आहे की, ‘तुमच्या मुलाचें जर अभ्यासांत मन लागत नसेल तर त्याला दरबारांत पाठवा.’ दरबार म्हणजे सभा. त्या काळीं सामाजिक बैठकींना सभा म्हणत नसत. घरोघर होणाऱ्या प्रासंगिक बैठकी असाहि अर्थ त्यांत अभिप्रेत नसे, सभा म्हणजे राजदरबार असाच अर्थ होत असे. बंगालमध्ये ज्या काळीं स्वतंत्र राजे होते त्या काळीं ते सकाळ-संध्याकाळ दरबार भरवीत असत. रोज सकाळीं, राज्याच्या अनेक गोष्टींसंबंधी तेथे खल होत असे. त्या काळीं वर्तमानपत्रें नव्हतीं. त्यामुळे नगरांतील प्रतिष्ठित लोकांशीं बोलूनच राजा

जनतेविषयीची आणि राज्याविषयीची सगळी माहिती काढून घेत असे. त्या प्रतिष्ठित नागरिकांना त्या दरबारांत अवश्य उपस्थित राहावे लागे. ते जर न आले तर राजा लगेच त्यांच्या अनुपस्थितीचे कारण विचारीत असे. केवळ आपल्याच देशांत नव्हे तर सर्वच देशांत हे दरबार सभ्यतेचीं केंद्रे मानलीं जात असत. आज या बाबतींत भारताचा पश्चिम भाग, विशेषतः राजपुताना, बंगालपेक्षा पुष्कळ बरा आहे; कारण, आजहि तिकडे प्राचीन राजदरबारासारखे कांहीतरी भरत असतें. ”

प्रश्न:—तर मग महाराज, आपले स्वतःचे राजे नसल्यामुळेच आपल्या देशांतील शिष्टाचार लोप पावला की काय ?

स्वामीजी:—या सगळ्या अधःपतनाचे मूळ स्वार्थी वृत्तींत आहे. जहाजावर चढतांना सर्वजण ‘स्वतःचे सर्वकांही व्यवस्थित झाले की संपले, मग इतरांचे कांहीहि होवो’ अशी वृत्ति बाळगतात. संगीताच्या किंवा अन्य मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांत, प्रत्येकजण स्वतःचे प्रदर्शन करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आपल्या वृत्तीचे हे वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने होत. स्वार्थत्यागाच्या थोड्याशा शिक्षणाने हे दोष दूर होतील. आपल्या मुलांना साधे शिष्टाचारहि न शिकविणाऱ्या आईबापांकडे याचा दोष आहे. स्वार्थत्याग हाच खरोखर सगळ्या सभ्यतेचा पाया आहे.

उलट, आपण असेंहि पाहतों की अधिक दाबांत ठेवल्यामुळे आपल्याइकडील मुलांची मोकळेपणाने वाढ होत नाही. आपल्या मुलांनी गाणे शिकणेसुद्धा कांही आईबापांना अयोग्य वाटतें. पण एखादे चांगले गाणे कानावर पडले की मुलाला अगदी मनापासून तें गाणे शिकावेसे वाटूं लागतें. साहजिकच, मग त्याला एखादा अड्डा गाठावा लागतो. बरे, आणखी दुसरा नियम असतो ‘धूम्रपान

करणें पाप आहे.' मग लहान मुलें घरांतील नोकरांचाकरांत मिसळून चोरटेपणाने हें व्यसन पूर्ण करून घेतात. यावांचून त्यांना दुसरा उपायच नसतो. प्रत्येकांत असंख्य प्रवृत्ति असतात. त्या तृप्त होण्यासाठी त्यांना योग्य वाव मिळणें आवश्यक असतें. पण आपल्या देशांत तसा वाव दिला जात नाही. ही स्थिति आमूलाग्र बदलावयाची असेल तर त्यासाठी आईबापांनाच नवें वळण लावलें पाहिजे. किती दयनीय अवस्था ही ! आपल्या सभ्यतेचा आपण अजून पुरेसा विकास केला नाही. तथापि, अशाहि स्थितींत, इंग्रजांनी देशाची राज्यव्यवस्था आपल्या हातीं सोपवावी अशी आमच्या सुशिक्षित 'बाबूं'ची इच्छा आहे ! हें ऐकलें म्हणजे मला हसूंहि येतें आणि रडूंहि येतें. आपल्याजवळ कुठे आहे ती क्षात्रवृत्ति ! ती जर हवी असेल तर त्यासाठी आधी सेवा कशी करावी आणि आज्ञापालन कसें करावें हें माहीत असलें पाहिजे, आणि त्याबरोबरच आत्मसंयमाचा सरावहि असला पाहिजे. क्षात्रवृत्ति ही अहंकारयुक्त पुढारीपणांत नाही, ती आत्मत्यागांत आहे. आज्ञा झाल्याबरोबर पुढे होऊन स्वतःच्या प्राणांची बाजी लावण्यास जो तयार असतो तोच इतरांच्या हृदयांवर आणि प्राणांवरहि अधिकार मिळवूं शकतो. त्यासाठी प्रथम स्वार्थत्याग आवश्यक असतो.

श्रीरामकृष्णांच्या एका भक्ताने एक पुस्तक लिहिलें. त्यांत त्याने श्रीरामकृष्णांना ईश्वरी अवतार न मानणाऱ्या लोकांवर कडक टीका केली. स्वामीजींनी त्या लेखकाला आपल्यासमोर बोलाविलें आणि त्वेषाने ते त्याला म्हणाले:—

“अशा प्रकारें इतरांना शिव्या देण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे ? तुमच्या श्रीरामकृष्णदेवांवर त्यांनी विश्वास

ठेवला नाही म्हणून काय झाले ? आपण काय एखादा पंथ निर्माण केला आहे ? आपण काय रामकृष्णपंथी आहोत ? जो त्यांची पूजा करणार नाही तो आपला शत्रु ! —असें आहे की काय ? तुमच्या या हटवादामुळे तुम्हीं रामकृष्णदेवांना कमीपणा मात्र आणला. तुम्हीं त्यांना सीमित केले. तुमचे ठाकुर (श्रीरामकृष्ण) जर प्रत्यक्ष ईश्वरच आहेत तर मग कोणत्याहि नांवाने लोकांनी पूजन केले तरी ती त्यांचीच पूजा होणार आहे हे तुम्हांला समजले पाहिजे. आणि दुसऱ्यांना शिव्या देणारे असे तुम्ही कोण लागून गेलांत ? त्यांच्यावर असें घसरल्याने ते तुमचें ऐकतील असें तुम्हांस वाटतें की काय ? किती हा मूर्खपणा ! ज्यांचीं अंतःकरणे जिंकायचीं असतील त्यांच्याकरिता आधी त्याग केला पाहिजे. अन्यथा, त्यांनी तुमचें म्हणणें कां म्हणून ऐकावें ?”

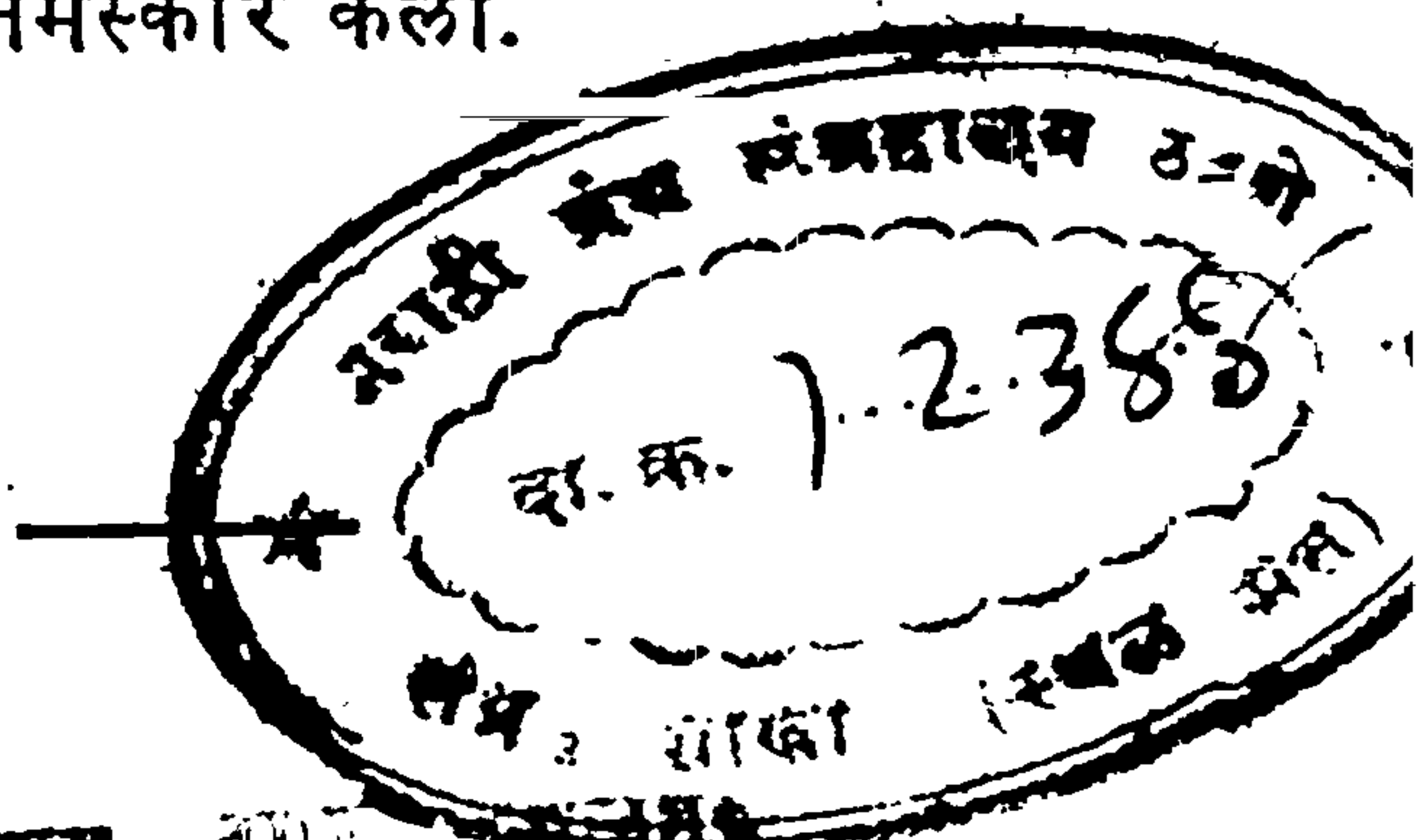
थोड्याच वेळांत स्वामीजी नेहमीसारखे शांत झाले. ते खेदभरल्या स्वरांत बोलू लागले—

“गड्यारे, प्रभूवर श्रद्धा ठेवणें किंवा त्याच्या चरणीं आत्मसमर्पण करणें हें स्वतः वीर असल्यावांचून शक्य आहे काय ? वीर बनल्याशिवाय अंतःकरणांतील द्वेष आणि मत्सर हीं नाहीशीं होणार नाहीत. आणि तीं नाहीशीं झाल्याशिवाय खरी सभ्यता येणार कोठून ? आज या देशांत तें दणकट पौरुष आणि ती वीरता कोठे आहे ? हर हर ! हे गुण आज आपल्या देशांत मुळीच नाहीत. ते कोठे आढळतात का, हें पाहण्याचा मीं पुष्कळ प्रयत्न केला, पण मला केवळ एकुलतें एकच उदाहरण सापडलें.”

प्रश्नः—स्वामीजी, ते गुण आपणांस कोणामधे आढळले ?

स्वामीजी:—फवत जी. सी.*मधे. त्यांच्याच ठायीं मला खरें आत्मसमर्पण आढळलें, मी ठाकुरांचा (प्रभु श्रीरामकृष्णांचा) सेवक आहे, ही भावना बाणलेली आढळली. त्यांनी पूर्ण आत्म-समर्पण केलें म्हणूनच ना श्रीरामकृष्णांनी त्यांची सगळी जबाबदारी स्वीकारली ? त्यांचें जीवन म्हणजे ईश्वरार्पणबुद्धीचें असामान्य उदाहरण ! या बाबतींत त्यांच्याशीं तुलना करता येईल असा मला अन्य कोणी आढळला नाही. आत्मसमर्पणाचा पाठ मी त्यांच्यापासूनच शिकलों.

असें म्हणून स्वामीजींनी हात जोडून मस्तकीं लावले आणि त्यांना उद्देशून आदरपूर्वक नमस्कार केला.

संग्रहालय, ठाणे
७५२०५... वि: ...
१८०६... नोंद दि: १७/३/७९

* बाबू गिरीशचंद्र घोष—भगवान श्रीरामकृष्णांचे एक परम अनुगत भक्त; बंगालमधील तत्कालीन सुप्रसिद्ध नाटककार आणि नट.

प्रसंग ७ वा

संकलक—श्री. प्रियनाथ सिंह

प्राचीन भारतांतील रथ—उत्तम चित्राची कसोटी—‘गीते’च्या उपदेष्ट्याचें चित्र—गीतेंतील मध्यवर्ति कल्पना—कर्माचा व्यापक अर्थ—‘कर्ताकिरविता ईश्वर’ असें केव्हा म्हणतां येईल—दुष्ट प्रवृत्तिहि ईश्वरानेच दिल्या आहेत काय—साधनेचा प्रारंभ आणि द्वैतभाव—दांभिकपणा—तांत्रिक पूजापद्धतीचा उगम—श्रीरामकृष्णांची तंत्रसाधना—चान्ही योगांचा समन्वय—स्वामीजींचें बालपण.

इ. स. १८९९ सालाची गोष्ट. स्वामीजी दुसऱ्यांदा अमेरिकेस जाणार होते. त्यासुंबंधीची सगळी तयारी चालू होती. आपल्या एका मित्राला भेटण्यासाठी स्वामीजी कलकत्त्याला गेले होते. तेथून परत येतांना थोड्या वेळासाठी ते बागबाजारामधे बलरामबाबूंच्या घरी थांबले. आपल्याबरोबर मठांत जाण्यासाठी त्यांनी तेथे त्यांच्या दुसऱ्या एका मित्राला बोलाविलें. त्याप्रमाणे तो मित्र आल्यावर त्याचें आणि स्वामीजींचें पुढीलप्रमाणे संभाषण झालें—

स्वामीजीः—आज मोठीच गंमत झाली. मी एका मित्राकडे गेलों होतो. त्याने एक चित्र रंगविलें होतें. चित्राचा विषय होता, ‘कुरुक्षेत्राच्या रणमैदानावर अर्जुनास उपदेश देणारे श्रीकृष्ण’. श्रीकृष्ण रथांत उभे आहेत, त्यांनी हातांत लगाम

धरले आहेत आणि ते अर्जुनाला गीता सांगत आहेत—असें तें चित्र त्याने मला दाखविलें आणि 'आवडलें का' म्हणून विचारलें. मीं म्हटलें, 'वा ! चांगलें आहे की !' त्या चित्रावर मीं अधिक चिकित्सक मत द्यावें असा त्याने आग्रह धरला. मग मात्र मला माझें खरें मत सांगावें लागलें. मीं म्हटलें, 'गड्या, मला फार आवडावें असें कांहीहि या चित्रांत दिसत नाही. पहिली गोष्ट ही की; हे असे पॅगोड्यासारखे (म्हणजे बौद्धमंदिरांच्या आकाराचे) रथ श्रीकृष्णाच्या काळीं प्रचलित नव्हते. दुसरी गोष्ट अशी की श्रीकृष्णाची आकृति अगदीच भावहीन आहे.'

प्रश्न:—त्या काळीं पॅगोड्यासारखे रथ प्रचलित नव्हते काय ?

स्वामीजी:—अरे, तुला माहीत नाही का ? बुद्धकाळापासून आपल्याथील सगळ्याच गोष्टींत एक प्रकारचा गोंधळ माजला आहे, त्यांतलीच ही एक. त्या काळीं राजेलोक युद्धासाठी असे हे पॅगोड्यासारखे रथ वापरीत नसत. प्राचीन काळच्या रथांशीं पुष्कळ साम्य असलेले रथ आजहि राजपुतान्यांत आढळतात. ग्रीक पौराणिक चित्रांतील रथ तूं पाहिले आहेस काय ? त्यांना दोन चाकें असतात आणि त्यांत मागच्या बाजूने चढायचें असतें. तशा प्रकारचे रथ आपल्याकडे होते. चित्राचीं अंगेंप्रत्यंगें जर चुकीचीं असतील तर तें काढून काय उपयोग ? ऐतिहासिक काळांतील चित्र काढावयाचें असल्यास योग्य अभ्यास आणि संशोधन करून त्या काळांतील गोष्टी अगदी जशाच्या तशा चित्रित झाल्या पाहिजेत, तरच तें चित्र उत्तम गणलें जाईल. चित्र पाहतांच सत्याची प्रतीति झाली पाहिजे, एरवी चित्राला कांहीच अर्थ नाही. आजकाल आपल्याकडे कोणतीं मुलें चित्रकला

शिकतात ? बहुधा असें आढळतें की, शाळेंत अयशस्वी ठरलेलीं आणि पालकांनी कुचकामी म्हणून सोडून दिलेलीं मुलेंच चित्र-कलेकडे वळतात. अशा लोकांकडून तुम्ही कसल्या कलाकृतींची अपेक्षा करणार ? सर्वांगपरिपूर्ण नाट्यनिर्मितीसाठी जशी प्रतिभा लागते तशीच ती खरें खरें चांगलें चित्र रंगविण्यासाठी लागते.

प्रश्न:—मग प्रस्तुत चित्रांत श्रीकृष्ण कसे दाखवायला हवेत ?

स्वामीजी:—श्रीकृष्ण म्हणजे मूर्तिमान गीता ! तसेच ते चित्रित झाले पाहिजेत. मोह आणि भीरुता यांनी ग्रासलेल्या अर्जुनाला धर्ममार्गाचें दर्शन घडविणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या सगळ्या आकृतींतून गीतेमधील मध्यवर्ति कल्पना जाज्वल्यपणें प्रकट झाली पाहिजे.

असें वोलत असतां स्वामीजी स्वतः उभे राहिले आणि श्रीकृष्णाची आकृति कशी चित्रित झाली पाहिजे याचा अभिनय करीत ते म्हणाले, “इकडे पाहा, घोड्यांचे लगाम त्यांनी असे धरले होते. ते लगाम इतक्या जोराने आवळून धरले आहेत की घोड्यांचे मागचे पाय बसकट झाले आहेत, पुढचे पाय हवेंतच ताटकळत आहेत आणि त्यांनी आपलीं तोंडें वासलीं आहेत. यामुळे श्रीकृष्णाच्या आकृतींत एक प्रकारची विलक्षण गतिमानता भासेल. वीरपुंगव म्हणून जगप्रसिद्ध असलेला त्याचा तो मित्र, दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं उभ्या असलेल्या रथांत गलितधैर्य होऊन आणि धनुष्यबाण टाकून देऊन भित्र्यासारखा बसला आहे. श्रीकृष्णाच्या एका हातांत ताठ ओढलेले लगाम आहेत, दुसऱ्या हातांत चावूक आहे आणि तो अर्जुनाकडे वळून पाहतो आहे. श्रीकृष्णाची मुद्रा एखाद्या बालकासारखी निरागस आहे. त्या

मुद्रेंतून अपार्थिव प्रेम आणि सहानुभूति ओसंडत आहे. शांत आणि प्रसन्न मुद्रेने श्रीकृष्ण आपल्या जिवलग मित्रास गीतेचा संदेश देत आहेत. गीतेच्या उपदेष्ट्याचें हें चित्र तुझ्या मनांत कोणती कल्पना निर्माण करतें सांग पाहूं ?

तो मित्रः—कृति, दृढता आणि शांति यांचा समुच्चय.

स्वामीजीः—होय, अगदी बरोबर. शरीराच्या रोमरोमीं कृतिशीलता भरलेली ! असें असूनहि, चेहरा म्हणाल तर नितळ नभासारखा पूर्ण शांत आणि प्रसन्न ! शरीर, मन आणि आत्मा प्रभूच्या पावन श्रीचरणीं केंद्रित करून कोणत्याहि परिस्थितींत शांत आणि दृढ राहणें हीच गीतेंतील मध्यवर्ति कल्पना आहे.

कर्मण्यकर्म यः पश्येत् अकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमात्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

जो कर्म करीत असतांहि मन शांत ठेवतो आणि बाह्यतः कांही कर्म करीत नसतांहि, ब्रह्मचिंतनाच्या रूपाने ज्याच्या चित्तांत कृतिशीलतेचा प्रवाह सतत वाहत असतो तोच खरा बुद्धिमान मनुष्य होय, तोच खरा योगी आणि तोच आदर्श कर्तृत्ववान मनुष्य होय.

तेवढ्यांत, नावेची व्यवस्था करण्यासाठी पाठविलेला मनुष्य परत आला आणि त्याने नाव तयार असल्याचें सांगितलें. तेव्हा स्वामीजी आपल्या मित्राला म्हणाले, “आता आपण मठांत जाऊं या. तूं माझ्याबरोबर तिथे जाणार असल्याचें घरीं सांगितलें असशीलच.”

नावेकडे जात असतां त्यांचें संभाषण चालूच होतें.

स्वामीजीः—ही गोष्ट प्रत्येकाला शिकविली पाहिजे—कर्म, कर्म आणि अविरत कर्म ! फळाकडे पाहायचें नाही. मन

आणि आत्मा हीं प्रभूच्या चरणंकमलीं स्थिर ठेवायचीं.

प्रश्न:—पण हा कर्मयोगच नव्हे का ?

स्वामीजी:—होय, हाच कर्मयोग आहे. पण आध्यात्मिक साधनेशिवाय हा कर्मयोग तुम्हांला कधीच आचरतां येणार नाही. चान्ही विभिन्न योगांचा तुम्हांला समन्वय करावा लागेल. त्याशिवाय आपलें मन आणि हृदय हीं पूर्णतः प्रभुमय कशीं बरें होतील ?

प्रश्न:—गीतेंतील कर्म या शब्दांत, वेदविहित यज्ञ आणि धार्मिक कर्मकांड हाच अर्थ अभिप्रेत आहे व अन्य सर्व प्रकारचें कर्म व्यर्थ आहे असेंच सर्वसाधारणतः म्हटलें जातें.

स्वामीजी:—ठीक आहे; पण तुम्हीं त्याचा अर्थ अधिक व्यापक रीतीने घेतला पाहिजे. तुमच्या प्रत्येक कृतीला, श्वासाला आणि मनांत येणाऱ्या विचाराला कोण जबाबदार आहे ? तुम्हीच स्वतः जबाबदार आहांत, नव्हे काय ?

मित्र:—होय आणि नाही. मला हें कोडें नीट उलगडत नाही. खरें असें आहे की कतकिरविता ईश्वर आहे आणि मनुष्य म्हणजे केवळ एक साधन आहे. मी जर त्याच्या इच्छेनुरूप वागत आहे, तर मग माझ्या कृतीबद्दल मी मुळीच जबाबदार राहूं शकणार नाहीं.

स्वामीजी:—पण आत्मानुभूतीची सर्वोच्च स्थिति ज्याने प्राप्त केली आहे त्याच्याबद्दलच असें म्हणतां येईल. कर्माने मन शुद्ध होऊन, तोच सगळ्यांकडून कर्म करवीत असल्याची जेव्हा तुला प्रत्यक्ष प्रतीति होईल तेव्हाच तुला अशी भाषा वापरण्याचा अधिकार पोहोचेल; अन्यथा, तशी भाषा वापरणें म्हणजे दांभिकतापूर्ण बडबडच होईल.

प्रश्न:—तो ईश्वरच सगळ्या क्रिया घडवितो आहे हें जर एखाद्याच्या बुद्धीला पूर्ण पटलें तर त्याने तशी भाषा कां वापरूं नये ?

स्वामीजी:—तशी ज्या वेळीं त्याच्या मनाची अगदी पूर्ण खात्री पटलेली असेल त्याच वेळीं तसें म्हणणें योग्य होईल. पण साधारणपणें मनाची ही अवस्था अगदी क्षणभरच टिकते. याबद्दल पूर्ण विचार करून पाहा. तुझ्या दैनंदिन कार्यांतील जें जें कर्म तूं करतोस, त्याचा कर्ता मी आहे अशा अहंभावनेने तूं तें करतोस की नाही तें नीट तपासून पाहा. तुझ्याकडून तो ईश्वर कर्म करवितो आहे याचें तुला किती काळ भान असतें ? परंतु याप्रमाणें पुनःपुनः आत्मविश्लेषण केल्यानेच चित्तांतील अहंकार नाहीसा होईल व त्याच्या जागीं ईश्वर विराजमान होईल. आणि त्यानंतरच, 'हे ईश्वरा ! तूच आंतून माझीं हीं सगळीं कर्मां माझ्याकडून करवीत आहेस' असें तुला खरोखरी म्हणतां येईल. पण गड्या रे, तुझ्या अंतःकरणांतील सगळी जागा जर अहंकाराने व्यापलेली असेल तर ईश्वराला आंत यायला कुठची कपाळाची जागा राहणार ? प्रभु मग तिथे निश्चितच नसतो !

प्रश्न:—पण माझ्या दुष्ट प्रवृत्तिहि त्या प्रभूनेच ना मला दिल्या ?

स्वामीजी:—नाही. अगदी कोणत्याहि अर्थाने नाही. तसा विचार मनांत आणणें म्हणजे ईश्वराची निंदा करणेंच होय. ईश्वर तुला दुष्कृत्यें करण्यास प्रवृत्त करीत नाही. तीं सर्व तुझ्या अहंकार-तृप्तीच्या लालसेंतून निर्माण होतात. जें करतो तें सगळें ईश्वर करतो असें म्हणून जर कोणी बुद्धिपुरस्सर दुष्कृत्येंच करूं लागेल तर तो सर्वनाश मात्र ओढवून घेईल. हाच आत्मवंचनेचा प्रारंभ

होय. तूं जेव्हा एखादी चांगली गोष्ट करतोस तेव्हा तुला अभिमान वाटत नाही काय ? त्या वेळीं कांहीतरी चांगलें केल्याचें श्रेय तूं स्वतःकडेच घेतोस. मनुष्यस्वभावच तसा आहे, तेव्हा तें अनिवार्य आहे. पण सत्कृत्य करण्याचें श्रेय मात्र स्वतःकडे घ्यायचें आणि दुष्कृत्यांचें खापर तेवढें ईश्वराच्या माथीं फोडायचें हें हास्यास्पद नाही काय ? ही कल्पनाच भयंकर आहे. गीता आणि वेदान्त धडपणें न समजल्याचा तो परिणाम आहे. असा हा दृष्टिकोन कधीच स्वीकारूं नकोस. त्यापेक्षा, असें म्हण की माझ्या हातून जें चांगलें होतें तें तो करवितो आणि दुष्कृत्यांकरिता मात्र मी स्वतः जबाबदार आहे. असें म्हटल्याने भक्ति आणि श्रद्धा निर्माण होतील, आणि त्याच्या कृपेचा आविष्कार झाल्याचें तुला पदोपदीं दिसेल. याविषयीचें सत्य असें आहे की, तुला कोणीच उत्पन्न केलें नाही; तूं स्वतःला उत्पन्न केलेंस. हाच खरा विवेक आहे, आणि हाच खरा वेदान्त आहे. पण आत्मसाक्षात्कार झाल्याशिवाय हा वेदान्त कळत नाही. म्हणूनच साधकाने साधनेचा प्रारंभ याच द्वैतभावनेने करावा की, चांगलीं कृत्यें ईश्वर करवितो आणि वाईट कृत्यें मी स्वतः करतो. मनाच्या शुद्धीकरणाचा हा सर्वांत सोपा उपाय आहे. वैष्णवांच्या ठिकाणीं इतका दृढ द्वैतभाव असतो तो याच कारणामुळे. अगदी प्रारंभापासून अद्वैतभाव प्राप्त करणें फार कठीण आहे. पण हा द्वैतीदृष्टिकोनच साधकाला हळूहळू अद्वैताच्या अनुभवाप्रत नेऊन पोहोचवितो.

कोठल्याहि क्षेत्रांत असो, दांभिकता ही गोष्ट भयंकर आहे. अतिशय दुष्ट प्रवृत्तिसुद्धा ईश्वरनिर्मितच आहेत असा जर खरा विश्वास असेल आणि त्यांत बुद्धिपुरस्सर आत्मवंचना जर मुळीच

नसेल तर ती नीच कृत्यें त्याला अधिक काळपर्यंत करावीं लागणार नाहीत हें नक्की समज. त्याच्या मनांतील अशुद्धता लवकरच नाहीशी होईल. आपल्या प्राचीन शास्त्रकारांना याची चांगली जाणीव होती. आणि मला असें वाटतें की तांत्रिक पूजापद्धति बौद्धधर्माच्या ऱ्हासकालीं सुरू झाली. आणि बौद्धांच्या जांचा-मुळेच लोक वैदिक होम-हवनादि कृत्यें गुप्तपणें करूं लागले. दोन दोन महिने एकसारखें सत्र चालूं ठेवणें आता त्यांना शक्य नव्हतें. म्हणून त्यांनी नवी पद्धति अंगिकारली. मातीची मूर्ति तयार करायची, पूजा करायची आणि लगेच ती पाण्यांत विसर्जित करायची. मागे कोणतीहि खूण न ठेवतां एका रात्रींत सगळें संपवायचें. मनुष्याला मूर्त स्वरूपाचें कांहीतरी प्रतीक हवें असतें. त्याशिवाय त्याच्या चित्ताचें समाधान होत नाही. त्यामुळे मग घराघरांत एका रात्रीचें होम-हवन होऊं लागलें. पण त्यानंतर लोक विषयलोलुप बनले. श्रीरामकृष्ण म्हणत असत ना, की कांही लोक भंग्याच्या दाराने घरांत शिरतात, तसाच हा प्रकार होय. म्हणून तत्कालीन धर्माचार्यांनी असा विचार केला की आपल्या कुवृत्तींमुळे धार्मिक आचारांचें पालन न करणाऱ्यांनाहि वळसा घालून का होईना पण सद्गुणांच्या मार्गावर हळूहळू आणणें आवश्यक आहे. म्हणून त्यांच्याकरिता त्या विचित्र तांत्रिक क्रिया शोधायला लागल्या.

प्रश्न:—हीं अपकृत्येंच चांगलीं आहेत अशा समजुतीने ते तीं करीत गेले, मग त्यामुळे त्यांची वाईट प्रवृत्ति नाहीशी कशी होणार ?

स्वामीजी:—कां बरें होऊं नये ? त्यांनी त्यांच्या प्रवृत्तींना एक निराळें वळण दिलें. त्यांनी कुकृत्यें केलीं तरी तीं ईश्वराचा

साक्षात्कार करून घेण्याच्या उद्देशाने केलीं.

प्रश्न:—असें खरोखर होऊं शकतें काय ?

स्वामीजी:—होय, होऊं शकतें. हेतु मात्र शुद्ध व चांगला असला पाहिजे. तसें जर असेल तर यश मिळण्यांत बाधा ती कसली येणार ?

प्रश्न:—पण अशा साधनांचा अवलंब करीत असतां अनेक लोक मद्यमांसादींच्या मोहाच्या कचाट्यांत सापडतात.

स्वामीजी:—म्हणूनच तर श्रीरामकृष्ण अवतरले. त्या पद्धतींनी तांत्रिक साधना करण्याचे दिवस आता संपले. त्यांनी सुद्धा तंत्रसाधना केली पण त्या पद्धतीने नव्हे. जेथे मद्यप्राशनाची आज्ञा असेल तेथे मद्याचा एक थेंब ते केवळ आपल्या कपाळाला लावीत. परंतु एकंदरींत, तांत्रिक पूजापद्धतींत, मनुष्य केव्हा घसरेल याचा नियम नाही. म्हणूनच मी म्हणतो की या प्रांतांतील हा तंत्राचार आता पुरे झाला. आता आपण त्यापलीकडे गेलें पाहिजे. वेदांचें अध्ययन केलें पाहिजे, चान्ही योगांच्या समन्वयाची साधना केली पाहिजे, पूर्ण ब्रह्मचर्याचें पालन केलें पाहिजे.

प्रश्न:—आपण चार योगांचा समन्वय म्हणतां त्याचा अर्थ काय ?

स्वामीजी:—नित्यानित्यविवेक, वैराग्य आणि भक्ति, कर्म आणि ध्यानधारणा, आणि या सगळ्या गोष्टींबरोबर आवश्यक आहे स्त्रियांविषयीची आदरभावना.

प्रश्न:—स्त्रियांबद्दलचा आदरभाव कशा प्रकारें निर्माण होऊं शकतो ?

स्वामीजी:—स्त्रिया म्हणजे जगन्मातेचीं रूपें होत. या भारतांत खऱ्या अर्थाने जेव्हा जगन्मातेची पूजा होऊं लागेल,

आणि प्रत्येक व्यक्ति जेव्हा मातेच्या वेदीसमोर आत्मसमर्पण करील तेव्हाच या देशाच्या भाग्योदयास प्रारंभ होईल.

*

*

*

प्रश्न:—स्वामीजी, लहानपणीं आम्हीं तुम्हांला लग्न करण्याबद्दल म्हणत असूं. त्या वेळीं तुम्ही म्हणत असां, 'मी लग्न करणार नाहीं. मी काय होईन तें तुम्ही पाहाल.' ते तुमचे शब्द तुम्हीं पूर्णतः खरे केले.

स्वामीजी:—होय, मित्रा, तो माझा काळ तूं पाहिलाच आहेस. त्या काळीं मला खायला धड अन्न मिळत नव्हतें. अर्धपोटीं राहूनहि मला खूप मेहनत करावी लागे. बाप रे, कार्य ते दारुण परिश्रम ! आज अमेरिकन लोकांनी मोठ्या प्रेमाने मला हें चांगलें अंथरुण दिलें आहे, आणि आता मला खाण्यापिण्याचीहि भ्रान्त नाही. परंतु हाय, शारीरिक सुख उपभोगण्याचें माझ्या भाग्यांतच नाही—मी गादीवर पहुडलों की माझा आजार अधिकच वाढतो. जणुकांही मला अगदी श्वास कोंडल्यासारखें होऊं लागतें. खाली उतरून जमिनीवर अंग टाकलें की मग जरा बरें वाटतें !

प्रसंग ८ वा

संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

भारतांत श्रद्धेचा लोप — ती फिरून जागृत करण्याची आवश्यकता — आपल्याला 'माणसें' हवीं आहेत—खरी सामाजिक सुधारणा.

शनिवार, २२ जानेवारी १८९८

पहाटे मी स्वामीजींकडे आलों. स्वामीजी त्या वेळीं, ५७ रामकान्त बोस स्ट्रीट, कलकत्ता येथे बलराम बाबूंच्या घरांत राहत होते. खोली श्रवणेच्छूनी अगदीं गच्च भरली होती. स्वामीजी बोलत होते, “आपल्याला श्रद्धा हवी आहे; स्वतःवर विश्वास हवा आहे. सामर्थ्य हेंच जीवन आहे. दुर्बलता हाच मृत्यु आहे. ‘आपण आत्मा आहोंत, मृत्युरहित आणि मुक्त आहोंत, शुद्ध आहोंत, स्वभावतः शुद्ध आहोंत. आपल्या हातून कधीतरी पाप होईल काय ? छे छे, अशक्य !’—असा विश्वास पाहिजे. असा हा विश्वासच आपल्याला मनुष्य बनवितो; आपल्याला देवता बनवितो. श्रद्धेची ही भावना नष्ट झाल्यामुळेच आपल्या देशाचा नाश झाला.

प्रश्न:—ही श्रद्धा आपण कशी गमाविली ?

स्वामीजी:—बालवयापासून आपल्याला एकसारखें नास्ति-नास्तीचें अभावात्मक शिक्षणच दिलें गेलें. आपण कोणी नाहीं, आपण नगण्य आहोंत, एवढेंच फक्त आपण शिकलों. आपल्या देशांत कधीकाळीं थोर पुरुष जन्मले होते याचीहि आपल्याला

क्वचित्च जाणीव करून दिली जाते. भावात्मक, विधायक असें आपल्याला कांहीच शिकविलें गेलें नाही. आपल्या हातापायांचा कसा उपयोग करावा येवढेंहि आपल्याला ठाऊक नाही ! इंग्रजांच्या पूर्वजांसंबंधी सगळ्या घटना आणि तारखा आपल्याला उत्तम रीतीने अवगत असतात; पण खुद्द आपल्या पूर्वजांबद्दल मात्र आपण उपेक्षाच बाळगीत असतो ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे. आपण केवळ दुबळेपणाच शिकलों आहोंत. आपण जित आहोंत, म्हणून आपण अशी धारणा करून घेतली आहे की आपण दुर्बल आहोंत, कोणत्याच बाबतींत आपल्याला स्वातंत्र्य नाही. या सगळ्याच्या परिणामीं श्रद्धेचा लोप होणार नाही तर आणखी काय होणार ? पुन्हा एकदा आपल्या जीवनांत आपल्याला खरी-खरी श्रद्धा प्रस्थापित करावी लागेल; स्वतःवरचा विश्वास पुन्हा एकदा जागवावा लागेल; तरच आपल्या देशासमोर असलेल्या सगळ्या समस्या आपण स्वतः हळूहळू सोडवूं शकूं.

प्रश्न:—हें कधी तरी शक्य आहे काय ? आपल्या समाजांतील असंख्य वार्ड गोष्टींचें निर्मूलन एकट्या श्रद्धेने कसें होऊं शकेल ? शिवाय आपल्या देशांतील अनेक वार्ड गोष्टींविरुद्ध, भारतीय राष्ट्रीय सभा (Indian National Congress) आणि अन्य देशभक्त संस्था जोरदार आंदोलनें करीत आहेत; इंग्रज सरकारजवळ अर्जविनंत्या करीत आहेत; आपल्या देशाच्या गरजांना वाचा फोडण्याचा याहून चांगला उपाय तो कोणता ? या सगळ्या गोष्टींचा श्रद्धेशीं काय संबंध ?

स्वामीजी:—तुम्ही मला सांगा, या गरजा आहेत कोणाच्या ? तुमच्या आहेत की राज्यकर्त्यांच्या आहेत ? जर त्या तुमच्या असतील तर राज्यकर्ते त्या पुऱ्या करतील की तुमच्या

तुम्हांला त्या पुऱ्या करून घ्याव्या लागतील ?

प्रश्न:—पण प्रजेच्या गरजा पुरविणें हें राजाचें कर्तव्यच आहे. या सगळ्या गोष्टींकरिता आम्हीं राजाकडे पाहावयाचें नाही तर कोणाकडे पाहावयाचें ?

स्वामीजी:—जो भीक मागतो त्याच्या गरजा केव्हाच पुरविल्या जात नाहीत. आणि समजा, तुम्हांला हवें तें सगळें जरी सरकारने दिलें तरी मिळालेलें सांभाळून ठेवतील असे लोक तुमच्यापाशी कोठे आहेत ? म्हणून प्रथम 'माणसें' निर्माण करा. आपल्याला 'माणसें' हवीं आहेत. आणि श्रद्धा असल्याशिवाय 'माणसें' कशीं तयार होतील ?

प्रश्न:—पण महाराज, बहुमत या दृष्टिकोनाचें नाही.

स्वामीजी:—ज्याला तुम्हीं बहुमत म्हणतां तें कोणाचें बनलेलें असतें बरें ? त्यांत बहुधा मूर्ख आणि साधारण बुद्धीचे लोक यांचाच समावेश असतो. स्वतः विचार करण्याजोगी बुद्धि असलेलीं माणसें थोडींच असतात. सर्वत्रच ही स्थिति असते. ही थोडीशी बुद्धिमान माणसेंच प्रत्येक बाबतींत, जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत, खरें नेतृत्व करीत असतात. बाकीचे बहुसंख्य लोक दोरीने बांधल्यासारखें त्यांच्या मागे जातात. ही गोष्ट चांगलीच असते, कारण या नेत्यांच्या पावलावर पाऊल टाकल्यानेच त्यांचें सगळेंकांही व्यवस्थित होतें. आपण फार मोठे, आपण कोणापुढे नतमस्तक कां व्हायचें ?—असा ताठा बाळगणारे लोक मूर्खच असतात. स्वतःच्या मताने चालून ते स्वतःचा नाश ओढवून घेतात. तुम्ही आता सामाजिक सुधारणांबद्दल म्हणालांत. परंतु सामाजिक सुधारणा म्हणजे तुम्ही करतां काय ?—तर विधवा-विवाह, स्त्रियांची मुक्तता किंवा असेंच कांहीतरी करण्यापुरतीच.

तुमची समाजसुधारणेची कल्पना सीमित असते. खरें की नाही ? आणि या साऱ्या सुधारणा थोड्याशा जातींपुरत्याच मर्यादित असतात. सुधारणांची ही योजना कांही थोड्या लोकांना लाभदायक होईल हें निःसंशय. पण सगळ्या राष्ट्रांला तिचा काय उपयोग होईल ? ही सुधारणा आहे की स्वार्थीपणाचा एक प्रकार आहे ? कोणत्यातरी उपायाने आपली खोली स्वच्छ आणि व्यवस्थित ठेवायची, मग इतरांची अधिकाधिक दुर्गति होईना का ? असाच हा प्रकार म्हणावयाचा !

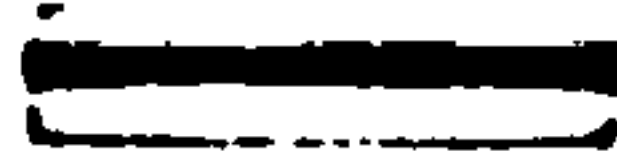
प्रश्न:—तर मग सामाजिक सुधारणांची मुळी कांही आवश्यकताच नाही असें आपलें म्हणणें आहे काय ?

स्वामीजी:—छे छे, असें कोण म्हणतो ? सामाजिक सुधारणा अवश्य झाल्या पाहिजेत; परंतु तुम्ही ज्यांना सामाजिक सुधारणा म्हणतां त्या सर्वसाधारण जनतेपासून अगदी दूर असतात. तुम्ही म्हणतां त्या सुधारणा तर त्यांच्या आधीच झाल्या आहेत. त्यांच्या विधवा विवाह करतात आणि त्यांच्या स्त्रिया स्वतंत्रहि असतात, यामुळे तुम्ही जें म्हणतां तें त्यांना सुधारणेसारखें कांही वाटणारच नाही.

मला जें म्हणायचें आहे तें हेंच की अश्रद्धेमुळेच आमच्यांत सर्व वाईट गोष्टी शिरल्या आहेत व त्या अधिकाधिक वाढत आहेत. वरवरच्या इलाजाने रोग दाबून टाकण्यापेक्षा त्याचें समूळ उच्चाटन करणें चांगलें. मी सांगतो ती पद्धति अशाच स्वरूपाची आहे. अनेक क्षेत्रांत आपल्याला सुधारणा अत्यावश्यक आहेत. जो हें नाकारील तो मूर्खच म्हणावा लागेल. उदाहरणार्थ हिंदुस्थानांत मिश्रविवाह समर्थनीय मानला गेला पाहिजे. असें नसल्यामुळे आपला समाज शारीरिकदृष्ट्या अधिकाधिक

दुर्बल होत आहे.

त्या दिवशीं सूर्यग्रहण होतें. जे सद्गृहस्थ प्रश्न विचारीत होते त्यांनी स्वामीजींना प्रणाम केला. “मला आता गेलें पाहिजे. गंगेवर स्नानास जायचें आहे; परंतु मी पुन्हा एखादे दिवशीं येईन” असें म्हणून ते तेथून निवून गेले.

प्रसंग ९ वा

संकलकः—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

ज्ञानयोग आणि भक्तियोग यांचा समन्वय—चांगल्यांत ईश्वर
: आणि वाईटांतहि ईश्वरच—चांगलें आणि वाईट हें उपयोगा-
: वर अवलंबून असतें—कर्म—सृष्टि—ईश्वर—माया.

रविवार, २३ जानेवारी १८९८

संध्याकाळची वेळ होती. बागबाजारांत बलरामबाबूंच्या
घरीं त्या दिवशीं रामकृष्ण-संघाची आठवडी सभा होती. स्वामी-
जींचे गुरुबंधु स्वामी तुरीयानंद, स्वामी योगानंद, स्वामी प्रेमानंद
आदि मंडळी मठांतून आली होती. व्हरांड्याच्या पूर्वेकडील
बाजूला स्वामीजींचें आसन होतें. ती सगळी बाजू माणसांनी
भरून गेली होती. व्हरांड्याच्या उत्तर आणि दक्षिण बाजूहि
: तशाच गच्च भरल्या होत्या. परंतु हें नेहमीचेंच होतें. स्वामीजींचा
मुक्काम कलकत्त्यांत असला की अशीच गर्दी असायची.

बैठकीला आलेल्यांपैकी अनेकांनी स्वामीजी चांगलें गातात
असें ऐकलें होतें. म्हणून त्यांना स्वामीजींचें गाणें ऐकण्याची इच्छा
होती. मास्तर महाशयांना (‘श्रीरामकृष्णवचनमृता’चे लेखक
‘एम’ यांना) ही लोकांची उत्सुकता माहीत होती. जवळ वसलेल्या
कांही सद्गृहस्थांना ते हळूच म्हणाले—‘तुम्ही स्वामीजींना
गाण्याची विनंती करा.’ स्वामीजींनी ती कुजबुज कशावद्दल आहे
: तें तात्काळ हेरलें. ते गमतीने म्हणाले, “मास्तर महाशय, तुम्ही

लोक आपसांत हळूहळू काय कुजबुज करीत आहांत ? मोठ्याने बोला की.”

मग मास्तर महाशयांच्या विनंतीवरून स्वामीजी, “प्रेमाने धरि, नित हृदयान्तरि प्रियतम माता श्यामा ! . . .” हें गाणें आपल्या मनोहर आवाजाने गाऊं लागले. असें वाटत होतें, जणु एखाद्या वीणेंतूनच स्वर निघत आहेत.

गाणें संपल्यावर स्वामीजी मास्तर महाशयांना म्हणाले; “काय, झालें ना समाधान ? पण पुरें आता गाणें. एरवी स्वर-लहरींवरोवर वाहत जाऊन मला त्या गाण्याची धुंदी चढल्यासारखें होईल. आणखी असें की पाश्चिमात्य देशांत व्याख्यानें देऊन देऊन माझा आवाज पार गेला आहे. माझा आवाज आता किती कांपरा निवूं लागला आहे . . .”.

त्यानंतर स्वामीजींनी आपल्या ब्रह्मचारी शिष्यांपैकी एकाला, ‘मुक्तीचें वास्तविक स्वरूप’ या विषयावर बोलावयास सांगितलें. त्याप्रमाणे तो ब्रह्मचारी उभा झाला आणि त्याने बराच वेळ भाषण केलें. त्याच्या मागून आणखीहि कांहीजण बोलले. स्वामीजींनी आता त्या विषयावर चर्चा चालूं करण्यास सांगितलें आणि चर्चेचा प्रारंभ करण्यास एका गृहस्थ शिष्यास सुचविलें. या वक्त्याने जेव्हा द्वैत आणि भक्ति यांचें गौणत्व दर्शवून अद्वैत आणि ज्ञान यांची प्रशंसा सुरू केली तेव्हा श्रोत्यांपैकी एकाने त्यास विरोध केला. दोघांनीहि आपापला दृष्टिकोन प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आणि मग कडाक्याचा वाद सुरू झाला.

कांही वेळ स्वामीजी ऐकत राहिले. पण वक्ते क्षुब्ध होत चाललेले पाहून त्यांनी उभयपक्षाच्या वक्त्यांना पुढील शब्दांनी

शांत केलें. ते म्हणाले, “आपली बाजू मांडतांना तुम्ही इतकें क्षुब्ध कां बरें होतां ? त्यामुळे सगळें विवडून जातें. एक गोष्ट लक्षांत ठेवा. श्रीरामकृष्ण म्हणत असत की शुद्ध ज्ञान आणि शुद्ध भक्ति यांत भेद नाही. तीं एकच आहेत. भक्तितत्त्वानुसार ईश्वराला प्रेमस्वरूप मानण्यांत येतें. मी त्याच्यावर प्रेम करतो ही भाषाहि तेथे शक्य नसते, कारण तो परमप्रेमस्वरूप आहे. त्याच्यावाहेर प्रेम कुठलें असणार ? त्याच्याविषयी तुमच्या हृदयांत जें प्रेम आहे तेंहि तोच आहे. त्याचप्रमाणे मनाचीं सगळीं आकर्षणें आणि सगळ्या प्रवृत्तिहि तोच आहे. चोर चोरी करतो, वेश्या आपलें शरीर विकते, माता आपल्या बालकावर प्रेम करते, —या सगळ्यांमध्ये तोच एक परमेश्वर वास करीत असतो. एक ग्रहमाला दुसऱ्या ग्रहमालेकडून आकर्षिली जाते—तेथेहि तोच असतो. सर्वत्र तोच आहे. ज्ञानतत्त्वहि आपल्याला सांगतें की, त्याचीच सर्वत्र अनुभूति होते. येथेच ज्ञान आणि भक्ति यांचा समन्वय होतो. जेव्हा एखादा साधक सर्वोच्च भावावस्थेंत लीन होतो, किंवा जेव्हा त्याला समाधिअवस्था प्राप्त होते तेव्हाच फक्त द्वैताचें सगळें भान नाहीसें होतें, आणि भक्त आणि त्याचे भगवान यांच्यांतील भेद पूर्णपणें लोपतो. भक्तिशास्त्रांत ईश्वराशीं संबंध प्रस्थापित करण्याचे पांच मार्ग सांगितले आहेत. त्यांपैकी कोणत्याहि एका मार्गाने ईश्वरप्राप्ति करून घेतां येते. पण आणखीहि एका मार्गाचा त्यांत समावेश होऊं शकतो. तो मार्ग म्हणजे जीवब्रह्मैक्यावर ध्यान करण्याचा. अशाप्रकारें भक्त हा अद्वैत्यांना देखील ‘भक्त’ म्हणूं शकतो, पण हे भक्त ‘अद्वैतभक्त’ असतात एवढेंच. जोपर्यंत भक्त मायेच्या राज्यांत आहे तोपर्यंत द्वैतभाव राहणारच. देश-काल-निमित्त किंवा नाम-रूप यांनाच

‘माया’ म्हणतात. या मायेच्या पलीकडे जेव्हा साधक जातो तेव्हाच त्याला ऐक्यानुभूति होते. त्या वेळीं तो द्वैतीहि नसतो आणि अद्वैतीहि नसतो. त्याला सगळें ‘एक’च असतें. भक्त आणि ज्ञानी यांच्यांत जो फरक तुम्ही पाहतां तो फक्त प्रारंभिक अवस्थेंत असतो. एक बाहेर ईश्वर पाहतो, तर दुसरा त्याला आंत पाहतो. यासंबंधी आणखीहि एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. श्रीरामकृष्ण म्हणत असत की भक्तीची आणखी एक अवस्था आहे. तिला पराभक्ति म्हणतात. अद्वैतांत प्रतिष्ठित ज्ञाल्यानंतरहि आणि मुक्तावस्था लाभल्यानंतरहि ईश्वरावर प्रेम करणें हीच ती अवस्था होय. हें वचन विरोधात्मक वाटेल. ज्याने मुक्ति प्राप्त केली त्याने भक्तिभावना जागृत ठेवण्याची इच्छा कां वरें वाळगावी ? —असा प्रश्न सहजच उपस्थित केला जाईल. याचें उत्तर हेंच आहे की मुक्त हा सर्व नियमांपासून मुक्त आहे. जर कोणताच नियम त्याला लागू नाही तर ‘तूं असें कां करतोस ?’ हा प्रश्नहि त्याला विचारतां येत नाही. मुक्तावस्था प्राप्त झाल्यानंतरहि अनेक मुक्त स्वेच्छेने भक्ति करतात— भक्तीची माधुरी चाखण्यासाठी.

प्रश्न:—मातेचें आपल्या अपत्याविषयी जें प्रेम असतें त्यांत ईश्वर असूं शकेल पण चोरांच्या आणि वेश्यांच्याहि ठिकाणीं त्यांच्या स्वाभाविक पापप्रवृत्तीच्या रूपाने ईश्वर वसत असतो असें मानणें म्हणजे मोठें विचित्र वाटतें ! याच आधारावर पुढे असेंहि म्हणतां येईल की या जगांतील सगळ्या पुण्यकर्मांइतकेंच पापकर्मांचेहि उत्तरदायित्व ईश्वरावर आहे.

स्वामीजी:—सर्वोच्च स्थितींत पोहोचल्यानंतरच, अर्थात् आत्मानुभूति प्राप्त झाल्यानंतरच अशा प्रकारचा बोध प्राप्त

होतो. मग त्याला कोणत्याहि प्रकारच्या आकर्षणांत किंवा प्रेमांत ईश्वरच दिसतो. पण प्रत्यक्ष जीवनांत हा अनुभव येण्यासाठी आधी ती सर्वोच्च अवस्था प्राप्त करून घ्यावी लागते.

प्रश्न:--तरी पण पापांतहि परमेश्वर वास करतो असें मानणें क्रमप्राप्त आहे !

स्वामीजी:--वास्तविक पाहतां चांगलें आणि वाईट अशा विभिन्न वस्तु नाहीतच मुळी. त्या केवळ रूढ झालेल्या संज्ञा आहेत. जी गोष्ट एका वेळीं आपण वाईट म्हणतो तीच कालान्तराने आपण चांगली म्हणतो. हें चांगलें-वाईट म्हणणें आपण तिचा जसा उपयोग करूं त्यावर अवलंबून असतें. उदाहरणार्थ, हा दिवा पाहा. तो जळतो आहे म्हणूनच आपण एकमेकांस पाहूं शकतो किंवा अन्य उपयुक्त कामें करूं शकतो. हा दिव्याच्या उपयोगाचा एक प्रकार झाला. याउलट तुम्ही जर आपलीं बोटें त्या दिव्यावर धराल तर तीं भाजतील; हा झाला दिव्याच्या उपयोगाचा दुसरा प्रकार. म्हणून कोणत्याहि गोष्टीचा चांगले-वाईटपणा हा उपयोगसांपेक्ष आहे, हें स्पष्ट झालें. सद्गुणांबद्दल व दुर्गुणांबद्दल असेंच म्हणतां येईल. ढोबळमानाने सांगावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल की, आपल्या मानसिक वा शारीरिक शक्तींच्या योग्य उपयोगाला आपण सद्गुण म्हणतो; आणि त्यांच्या दुरुपयोगाला किंवा त्यांना वाया दवडविण्याला दुर्गुण असें म्हणतो.

याप्रमाणे लागोपाठ अनेक प्रश्न विचारले गेले व त्यांचीं उत्तरेंहि दिलीं गेलीं. तेवढ्यांत कोणीतरी म्हटलें, आकाशस्थ ग्रहांच्या परस्पर आकर्षणांत ईश्वर असतो हें तत्त्व प्रत्यक्ष सत्य असो की नसो, ही एक उत्कृष्ट काव्यमय कल्पना आहे हें कांही

कोणाला अमान्य करतां येणार नाही.

स्वामीजी:—नाही महाशय, तसें नाही. तें काव्य नाही. ज्ञानप्राप्तीनंतर कोणालाहि त्याची सत्यता पारखून पाहतां येईल.

या मुद्यावर स्वामीजी पुढे बरेंच बोलले. माझ्या समजुती-प्रमाणे स्वामीजींचा आशय असा होता की, जड आणि चेतन ह्या जरी वरवर पाहतां भिन्न भिन्न गोष्टी दिसत असल्या तरी वास्तविक पाहतां त्या एकाच वस्तूचीं दोन रूपें आहेत. त्याच-प्रमाणे बाह्य किंवा अंतर्जगतांतील कोणत्याहि शक्ति असोत, त्या एकाच शक्तीचीं भासमान होणारीं विभिन्न रूपें आहेत. जेव्हा एखाद्या वस्तूंत चित्कळा कमी प्रमाणांत अभिव्यक्त असते तेव्हा आपण तिला जड म्हणतो आणि ज्या वस्तूंत ती अधिक प्रमाणांत अभिव्यक्त असते तिला आपण चेतन म्हणतो. परंतु सर्व कालीं आणि सर्व परिस्थितींत पूर्णतः जड असें या जगांत कांहीच नाही. साक्षात्काराच्या उच्च उच्च अवस्थांत असें अनुभवास येतें की भौतिक विश्वांत जी शक्ति आकर्षणाच्या किंवा गुरुत्वाकर्षणाच्या रूपाने प्रकट होते तीच शक्ति तिच्या श्रेष्ठ आणि सूक्ष्म अवस्थेंत प्रेम आदि भावनांच्या रूपांनी व्यक्त होते.

प्रश्न:—उपयोगसापेक्ष म्हणजेच वेगवेगळी व्यक्ति वेग-वेगळ्या रीतीने करीत असलेल्या एकाच वस्तूच्या उपयोगावर आधारलेला हा भेद तरी कां असावा ? आपल्या कोणत्याहि शक्तीचा वाईट अथवा अयोग्य उपयोग करण्याची, माणसाची प्रवृत्ति तरी कां व्हावी ?

स्वामीजी:—पूर्वकर्माचें फलित म्हणून ही प्रवृत्ति उत्पन्न होते. प्रत्येकाच्या प्रवृत्ति त्याच्या त्याच्या कर्मावर अवलंबून

असतात. यावरून हाच निष्कर्ष निघतो की आपल्या प्रवृत्तींना कदाचित ठेवणें किंवा त्यांना योग्य वळण लावणें ही प्रत्येक व्यक्तीच्या अगदी हातांतली गोष्ट आहे.

प्रश्न:—प्रत्येक गोष्ट आपल्याच कर्माचें फल आहे असें जरी मानलें तरी केव्हा ना केव्हा त्याचा प्रारंभ हा झाला असलाच पाहिजे. त्या वेळीं म्हणजे अगदी प्रारंभीं आपल्या प्रवृत्ति चांगल्या किंवा वाईट कां बरें झाल्या ?

स्वामीजी:—प्रारंभ झाला हें तुम्हांस कसें कळलें बरें ? ही सृष्टि अनादि आहे—हा वेदांतील सिद्धान्त आहे. जोपर्यंत ईश्वर आहे तोपर्यंत सृष्टिहि राहणारच.

प्रश्न:—महाराज, ही माया येथे कां बरें आहे ? आणि ही आली तरी कोठून ?

स्वामीजी:—ईश्वराला अनुलक्षून 'अमुक कां' असें विचारणें चूक आहे. ज्याला कांही उणीव आहे, जो अपूर्ण आहे, त्याच्याबद्दलच हा प्रश्न संभवतो. ज्याला कशाची उणीव नाही, जो स्वतः पूर्णस्वरूप आहे त्याच्यासंबंधी 'कां ?' हा प्रश्न कसा बरें उद्भवेल ? माया कोठून आली असाहि प्रश्न विचारतां येत नाही. देश-काल-निमित्त यांनाच माया म्हणतात. तुम्ही, मी आणि इतर सगळे, आपण सारेजण या मायेत आहोंत आणि मायेच्या पलीकडे काय आहे तें तुम्ही विचारीत आहांत ! मायेत राहत असतां असा प्रश्न विचारणें कसें शक्य आहे ?

यानंतरहि अनेक प्रश्न विचारण्यांत आले. संभाषणाचा प्रवाह मिल, हॅमिल्टन, हर्वर्ट स्पेन्सर इत्यादींच्या तत्त्वज्ञानाकडे वळला आणि स्वामीजींनी त्या विषयांतहि सर्वांचें पूर्ण समाधान केले. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा स्वामीजींचा प्रगाढ आणि व्यापक

व्यासंग पाहून, तसेंच चट्कन उत्तरें देण्याची त्यांची पद्धति पाहून प्रत्येकजण अगदी चकित झाला.

पुढे आणखी कांही विषयांवर थोडेसें संभाषण होऊन ही बैठक संपली.

प्रसंग १० वा

संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

एका वर्णातील उपशाखांमध्ये आपसांत विवाहसंबंध—बाल-
विवाहास विरोध—आज भारतवासीयांस हवें असलेलें शिक्षण
—ब्रह्मचर्य.

सोमवार, २४ जानेवारी १८९८

सकाळ

गेल्या शनिवारीं ज्या सद्गृहस्थांनी स्वामीजींना प्रश्न विचारले होते ते आजहि आले होते. त्यांनी मिश्रविवाहासंबंधी विषय पुन्हा काढला. ते म्हणाले, “विभिन्न राष्ट्रांमध्ये परस्पर वैवाहिक संबंध कसे बरे निर्माण करतां येतील ?”

स्वामीजी:—भिन्न धर्म असलेल्या राष्ट्रांशीं आपले वैवाहिक संबंध व्हावेत असें मी म्हणत नाहीं. कारण सद्यःपरिस्थितींत तरी तशा गोष्टींमुळे निश्चितच सामाजिक बंधनें शिथिल होतील व अनेकविध उत्पात घडून येतील. एका धर्माच्या लोकांनी आपसांत विवाह करण्याचा मी पुरस्कार करतो.

प्रश्न:—तरीसुद्धा त्यांतून बरेच घोटाळे निर्माण होण्याचा संभव आहे. समजा, बंगालमध्ये जन्मलेल्या आणि वाढलेल्या माझ्या मुलीचें लग्न जर मीं एखाद्या मराठी बोलणाराशीं किंवा मद्रासी बोलणाराशीं केले तर मुलीला पतीची भाषा समजणार नाही आणि त्याला तिची भाषा समजणार नाही. दोघांच्या

चालीरीति आणि व्यक्तिगत सवयी यांच्यामध्येहि कितीतरी अंतर असणार ! मिश्रविवाह केलेल्या जोडप्यांना अशा अडचणींना तोंड द्यावे लागेल. तसेंच समाजाच्या दृष्टीने तर कमालीचे घोटाळे होतील.

स्वामीजी:—अशा प्रकारचे विवाह मोठ्या प्रमाणावर होण्याचा काळ अजून फार दूर आहे. शिवाय ते तडकाफडकी घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणेहि विवेकाचे होणार नाही. कमीत कमी विरोधाच्या मार्गाने जाणे हेच कोणत्याहि कार्यातील एक प्रमुख रहस्य असते. म्हणून प्रथम, आपल्या जातींतल्या जातींतच विवाह घडवून आणले पाहिजेत. वंगालमधील काय-स्थांचे उदाहरण घेऊं या. त्यांच्यामध्ये उत्तर राढी, दक्षिण राढी, वंगज आदि अनेक उपशाखा आहेत. त्यांचे आपसांत विवाहसंबंध होत नाहीत. आता उत्तर राढी आणि दक्षिण राढी यांचे आपसांत विवाह घडवून आणले पाहिजेत. ते सध्या शक्य नसले तरी निदान दक्षिण आणि वंगज यांच्यांत तरी विवाह झाले पाहिजेत. अशा रीतीने, जे आज आहे त्यालाच नीट आकार देणे, हेच सध्याचे कार्य आहे. ज्या आपण प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणू शकतो अशाच गोष्टींना हात घालणे इष्ट ठरेल. सुधारणा म्हणजे कांही पूर्णपणे मोडतोड करणे नव्हे.

प्रश्न:—ठीक आहे. आपण म्हणतां तसें जरी झालें तरी त्यापासून असें कोणतें इष्ट घडून येणार आहे ?

स्वामीजी:—आपल्या समाजांत शतकानुशतके एकेका उप-शाखेंतच विवाहसंबंध सीमित झाल्यामुळे, आता अशी वेळ येऊन ठेपली आहे की, आते मामे किंवा मावस भावाबहिणींचीं अथवा अशाच जवळच्या नात्यागोत्यांतील लोकांचीं आपसांत लग्नें होऊं

लागलीं आहेत असें म्हणतां येईल. याच एका कारणामुळे आपला समाज शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल होत चालला आहे आणि त्यामुळेच अनेक प्रकारचे रोग आणि इतर वाईट गोष्टी आपल्या समाजांत सहज प्रवेश करीत आहेत. हें सारें तुम्हांला दिसत नाही काय ? रक्ताचा संबंध कांही थोड्याशा व्यक्तींतच मर्यादित झाल्यामुळे रक्तांत एक प्रकारचा दोष उत्पन्न झाला आहे. परिणामी, नवजात बालक आपल्या आईबापांचे शारीरिक रोग घेऊनच जन्माला येतें. जन्मतःच दोषपूर्ण रक्त लाभल्याने, रोगाच्या कीटाणूशीं झगडण्याची क्षमता अशा शरीरांत फार कमी असते. या शरीरांना आपलें भक्ष्य बनविण्यास रोगकीटाणु टपलेलेच असतात. विवाहाचें क्षेत्र विस्तृत करूनच आपल्याला आपल्या भावी संततींत नव्या आणि निराळ्या रक्ताचा संचार करतां येईल. आज आपला समाज नाना प्रकारच्या रोगांनी आणि तज्जन्य अनिष्ट गोष्टींनी घेरलेला दिसतो. त्यांच्या कचाट्यांतून भावी पिढीस सोडविण्याचा हाच एक मार्ग आहे.

प्रश्न:—महाराज, बालविवाहाबद्दल आपलें काय मत आहे ?

स्वामीजी:—बंगालमधील सुशिक्षित वर्गांत मुलांचीं लग्नें बालवयांत करण्याची पद्धति आता हळूहळू लोप पावत आहे. मुलींच्या बाबतींत सुद्धा एकदोन वर्षांनी वयोमर्यादा पुढे ढकलली गेली आहे. पण ही मुलींच्या लग्नाची मर्यादा स्वखुशीने वाढविली गेली नसून आर्थिक दुरवस्थेमुळे तें घडलें आहे. कोणत्याहि कारणांनी का असेना, मुलींच्या विवाहाचें वय वाढलें आहे; तें आणखी वाढविलें पाहिजे. पण तो विचारा पिता काय करील ? मुलगी थोडी मोठी होते न होते तोंच आईची भुणभुण सुरू होते...

नात्यागोत्यांतील लोक, एवढेंच काय पण शेजारीपाजारी देखील त्या आईलाच साथ देतात. 'मुलगी मोठी होते आहे. तिला लवकर योग्य वर पाहा' असें एकसारखें टुमणें लावून ते त्या विचाऱ्या पित्याला मुळीच चैन पडूं देत नाहीत. आणि तुमच्या त्या धार्मिक दंभाचार्याबद्दल अधिक कांही न बोलणेंच बरें. आज-काल त्यांचें विशेष कोणी ऐकत नाही हें जरी खरें असलें तरी ते मात्र आपण समाजाचे मोठे पुढारी आहोंत असें समजून वागतात. राज्यकर्त्यांनी संमतिवयाचा कायदा बनविला. त्यायोगें बारा वर्षांखालील मुलींचा विवाह करणें शिक्षास्पद झालें. लगेच या तथाकथित धार्मिक पुढाऱ्यांनी त्याविरुद्ध जोराचा आरडाओरडा सुरू केला. 'हाय हाय ! आमचा धर्म बुडाला' अशी एकच हाकाटी त्यांनी केली. जणु एखाद्या मुलीला बाराव्या किंवा तेराव्या वर्षीं मातृपदावर आसीन करणें यांतच सगळा धर्म सामावला आहे. परिणामी, राज्यकर्त्यांना आपल्या धर्मसमजुती विक्षिप्त वाटूं लागतात आणि ते उपहासाने म्हणतात, 'हे लोक म्हणे आता राजकीय चळवळी करणार आणि राजकीय हक्क मागणार !'

प्रश्न:—विवाहसमयीं स्त्री-पुरुषांचें वय अधिक असावें असें आपलें मत आहे तर ?

स्वामीजी:—होय, निश्चित. पण त्याचबरोबर त्यांना शिक्षणहि मिळालें पाहिजे. अन्यथा अव्यवस्था आणि भ्रष्टाचार माजेल. शिक्षण म्हणजे प्रचलित पद्धतीचें मात्र नव्हे. तें शिक्षण भावात्मक व विधायक असलें पाहिजे. नुसती पुस्तकी विद्या उपयोगाची नाही. चारित्र्य घडविणारें, मानसिक बल बाढविणारें, बुद्धि विशाल करणारें आणि स्वावलंबी बनविणारें असें शिक्षण आम्हांस हवें आहे.

प्रश्न:—आपल्याकडील स्त्रियांची अनेक बाबतींत सुधारणा घडवून आणावी लागेल.

स्वामीजी:—मी म्हणतो तसें जर शिक्षण मिळालें तर स्त्रिया स्वतःच आपल्या समस्या सोडवितील. त्यांना आजपर्यंत असहायता, दास्य, परावलंबन यांचेंच शिक्षण मिळालें आहे. त्यामुळे, कुठे एखादी क्षुल्लक दुर्घटना झाली किंवा लहानसें भीतीचें कारण उत्पन्न झालें की अश्रु ढाळीत बसणें हेंच त्यांचें कर्तृत्व बनलें आहे. त्यांना इतर गोष्टी तर शिकविल्या जातीलच पण त्याबरोबर पराक्रम आणि वीरता हे गुण त्यांच्या अंगीं बाणतील असें शिक्षण त्यांना दिलें पाहिजे. आजच्या काळांत स्त्रियांनी सुद्धा आत्मसंरक्षण करण्यास शिकलें पाहिजे. पाहा बरें ती झांशीची राणी किती महान् होती ! कशी तेजस्वी होती !

प्रश्न:—आपण म्हणतां ती तर अगदी नवीन गोष्ट आहे. मला वाटतें आपल्याकडील स्त्रिया अशा शिक्षणाने सुसज्ज होण्यासाठी खूपच काळ लागेल.

स्वामीजी:—कसेंहि असलें तरी आपण प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. स्त्रियांनाच शिक्षण द्यावयाचें आहे असें नाही तर आपल्यालाहि पुष्कळच शिकावयाचें आहे. नुसती प्रजानिमिति केल्याने पित्याचें कर्तव्य पूर्ण होत नाही. त्याबरोबरच पुष्कळ जबाबदाऱ्या अंगावर घ्याव्या लागतात. स्त्रीशिक्षणाला सुरवात, आपल्या हिंदु स्त्रियांना सहज अवगत असलेल्या आणि परंपराप्राप्त अशा सतीत्वाच्या माहात्म्यापासूनच केली पाहिजे. प्रथम सतीत्वाविषयीची ध्येयनिष्ठा तीव्रतर बनून तिने त्यांचें सगळें चारित्र्य उजळलें पाहिजे. विवाहित असोत किंवा इच्छा असल्यास त्या अविवाहित राहोत, या चारित्र्याच्या शक्तीने, सतीत्वाच्या

रक्षणाकरिता प्राण देण्याची पाळी आली तरी त्या तिळमात्रहि कचरणार नाहीत—आपल्या पावित्र्याला किंचित् देखील धक्का लागूं देणार नाहीत. कोणत्याहि ध्येयाकरिता वेळीं स्वप्राणांचें बलिदान देण्यासहि उद्यत असणें ही काय थोडी वीरता झाली ? चालू युगाच्या गरजा पाहतां कांही स्त्रियांना त्यागाचा आदर्श ग्रहण करण्याचें शिक्षण देणें अत्यावश्यक आहे, म्हणजे त्यायोगें अतिप्राचीन कालापासून त्यांच्या रक्तांत भिनलेल्या सतीत्वाच्या सामर्थ्याविर अधिष्ठित असें आजीवन ब्रह्मचर्यव्रत त्या पाळूं शकतील. यावरोवरच त्यांना भिन्न भिन्न विद्यांचें आणि विज्ञानाचें शिक्षण दिलें पाहिजे. अशा शिक्षणामुळे त्यांचा स्वतःचा लाभ होऊन त्या परहितहि साधूं शकतील; आणि हें जर त्यांना समजलें तर त्या तें शिक्षण मोठ्या आनंदाने ग्रहण करतील व लवकर आत्मसात् करतील. आपल्या मातृभूमीच्या हितासाठी तिच्या संतानांपैकी कांहींनी असें शुद्धहृदयी ब्रह्मचारी व ब्रह्मचारिणी बनणें आवश्यक आहे.

प्रश्न:—त्याने मातृभूमीचें हित कसें काय साधेल ?

स्वामीजी:—त्यांचें उदाहरण आणि लोकांच्या डोळ्या-समोर राष्ट्रीय ध्येय ठेवण्याचे त्यांचे प्रयत्न यांमुळे लोकांच्या विचारांत आणि आकांक्षांत क्रांति घडून येईल. आजची स्थिति म्हणाल तर कशी आहे ? कोणत्याहि रीतीने नऊ दहा वर्षांची मुलगी उजवायची. आणि तेराव्या वर्षी ती माता झाली की सगळ्या कुटुंबाला केवढा आनंद ! हा विचारप्रवाह जर पालटला तरच प्राचीन श्रद्धा पुन्हा प्रस्थापित होण्याची कांही आशा आहे. वर वर्णिल्याप्रमाणे जे ब्रह्मचर्य पाळतील त्यांच्याबद्दल काय बोलावें ? किती आत्मविश्वास त्यांच्यांत संचरेल ! इष्ट तें सगळें:

घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या ठिकाणीं किती शक्ति निर्माण होईल !

प्रश्नकर्त्याने स्वामीजींना प्रणाम केला आणि तो जायला निघाला. स्वामीजी त्याला म्हणाले, “येत जा अधूनमधून.”

“महाराज, अवश्य येईन” तो सद्गृहस्थ म्हणाला. “माझा कितीतरी लाभ झाला आहे ! यापूर्वी मीं कधीहि न ऐकलेल्या अशा कितीतरी नव्या गोष्टी मला. तुमच्याकडून ऐकायला मिळाल्या.”

जेवणाची वेळ होत आली होती. मी देखील उठलों आणि घरीं आलों.

प्रसंग ११ वा

संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ सेन

मधुरभाव—प्रेम—नामसंकीर्तन—त्या बाबतींतील एक धोका
—ज्ञानयुक्त भक्ति—ख्रिस्ती धर्माविषयी एक अद्भुत स्वप्न.

सोमवार, २४ जानेवारी १८९८

दुपार

त्या दिवशीं दुपारीं मी पुन्हा स्वामीजींकडे आलों. त्यांच्या-
भोवती चांगलीच गर्दी जमली होती. ईश्वराला पति मानून त्याचें
पूजन करण्याची, श्रीचैतन्यांच्या कांही शिष्यांत प्रचलित असलेली
पद्धति अर्थात् मधुरभाव, या विषयावर चर्चा चालली होती.
मधूनमधून चालणाऱ्या त्यांच्या थट्टामस्करीने हास्याचे कल्लोळ
उठत होते.

कोणीतरी म्हणाले, “श्रीचैतन्यप्रभूंच्या आचरणांत असा
विनोद करण्यासारखें काय वरें आहे ? ते थोर साधुपुरुष नव्हते
असें आपणांस वाटतें काय ? त्यांनी आपल्या जीवनांतील सगळ्या
गोष्टी मानवजातीच्या कल्याणार्थ केल्या असें आपणांस वाटत
नाही काय ?”

स्वामीजीः—कोण विचारतें आहे हें ? मग काय महाशय,
मीं तुमची थट्टा करावी ? तुम्ही फक्त थट्टेचीच बाजू पाहतां.
पण कामकांचनाचा परित्याग करण्याचें त्यांचें ज्वलंत ध्येय अंगी-
कारून तदनुसार माझें जीवन घडविण्यासाठी मीं केलेले आजन्म

अथत्न आणि तेंच ध्येय सर्वसामान्य जनांच्या हृदयांत संचारित करण्यासाठी चाललेले माझे अविरत प्रयास, यांकडे तुमचें लक्ष कसें वरें जात नाही ? श्रीचैतन्य महान् त्यागी पुरुष होते. स्त्री आणि विषयवासना यांपासून ते अगदी दूर होते. पण उत्तरकाळीं त्यांच्या शिष्यांनी आपल्या संप्रदायांत स्त्रियांना प्रवेश दिला. कांहीहि विवेक न बाळगतां चैतन्यांच्या नांवावर ते स्त्रियांमधे मिसळले आणि मग एकच गोंधळ माजला. वासना-विकारांचा अगदी मागमूस नसलेल्या स्वार्थरहित श्रेष्ठ प्रेमाचा आदर्श श्रीप्रभूंनी आपल्या चरित्राद्वारे जगापुढे ठेवला. तसलें कामगंधीन प्रेम सर्वसामान्य जनांना साधणें शक्य नाही. पण त्यांच्यानंतर झालेल्या वैष्णव गुरूंनी आपल्या या महापुरुषाच्या जीवनांतील त्यागभावनेवर भर न देतां प्रेमविषयक ध्येय मात्र सर्वसाधारण लोकांत प्रसृत व्हावें म्हणून मोठ्या उत्साहाने प्रयत्न केले व तशी शिकवण दिली. परिणाम असा झाला की त्यांच्या त्या दैवी प्रेमाचा आदर्श सामान्य जनांस कधीच आकळतां आला नाही आणि आत्मसात् करतां आला नाही. आणि स्वाभाविकपणें परिणाम असा झाला की अत्यंत हीन स्तराच्या स्त्री-पुरुषप्रेमाचें स्वरूप त्याला प्राप्त झालें.

प्रश्न:—परंतु महाराज, श्रीचैतन्यांनी चांडाळांसकट सगळ्यांनी हरिनाम घ्यावें असें सांगितलें. मग तें सामान्य जनांच्या अधिकारावाहेरचें कां वरें गणलें जावें ?

स्वामीजी:—चैतन्यांनी जो उपदेश केला त्याविषयी मी सध्या बोलत नाहीं. पण राधाप्रेमाचा जो आदर्श त्यांच्या जीवनांत प्रत्यक्ष दिसून येतो आणि ज्या प्रेमांत रात्रंदिवस मग्न होऊन ते आपलें व्यक्तित्व विसरून राधारूप होऊन जात त्या

प्रेमाविषयी मी बोलत आहे.

प्रश्न:—हे प्रेम सर्वसामान्यांना कां बरें शिकवूं नये ?

स्वामीजी:—आपल्या ह्या राष्ट्राकडे पाहा. अशा शिकवणुकीचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला आहे तेंहि नीट पाहा. तसल्या प्रेमाच्या सार्वत्रिक शिकवणीमुळे सगळें राष्ट्र कसें नामदं बनलें आहे, कसें बायकी बनलें आहे ! सगळा ओरिसा प्रांत भित्रा बनला आहे. गेलीं चारशे वर्षे या राधाप्रेमाच्या मागे लागून बंगालनेहि आपलें पौरुष आणि आपली पराक्रमाची सगळी भावना गमाविली आहे ! या लोकांना काय चांगलें येत असेल तर तें फक्त रडणें अन् अश्रु ढाळणें. तेंच त्यांचें राष्ट्रीय वैशिष्ट्य बनलें आहे. त्यांच्या साहित्याकडे पाहा—साहित्य हेंच राष्ट्राच्या विचारांचें आणि आकांक्षांचें निश्चित गमक असतें. गेल्या चारशे वर्षांतील सगळ्या बंगाली वाङ्मयाचें ध्रुवपद एकाच सुराचें आहे आणि तो सूर म्हणजे कण्हण्या-रडण्याचाच होय. या काळांतील बंगाली साहित्यांत एकादेखील खऱ्या वीररसात्मक काव्याची निर्मिति झाली नाही.

प्रश्न:—तर मग तें प्रेम धारण करण्याचा खरा अधिकार कोणाला पोहोचतो ?

स्वामीजी:—कामवासनेचा एक बिंदुहि जोंपर्यंत हृदयांत वास करीत आहे तोपर्यंत तेथे प्रेम असूंच शकत नाही. महान् त्यागभावना असलेल्या असामान्य सामर्थ्यशाली पुरुषांनाच त्या दैवी प्रेमाचा अधिकार आहे. प्रेमाचें हें सर्वोच्च ध्येय जर सामान्य जनतेपुढे ठेविलें तर त्याचा दुष्परिणामच होईल. सामान्य माणसांच्या हृदयांत नेहमी वास करीत असलेल्या तत्सदृश पार्थिव प्रेमाला अर्थात् वैषयिक वासनेलाच त्यामुळे उत्तेजन

मिलेल. कारण ईश्वराला पति व स्वतःला पत्नी मानून त्या प्रेमाचें चितन करावयास बसलेला सामान्य माणूस बहुधा स्वतःच्या बायकोच्या चितनांतच मग्न होऊन राहणार आणि मग त्याचा परिणाम काय होईल तें सांगायला नकोच.

प्रश्न:—तर मग ईश्वराला आपला पति किंवा प्रियकर मानून स्वतःला त्याची पत्नी वा प्रेयसी मानणें हा जो प्रेममार्ग आहे त्या मार्गाने गृहस्थाश्रमी लोकांना ईश्वरसाक्षात्कार घडणें अशक्य आहे काय ?

स्वामीजी:—कांही अपवाद सोडले तर सर्वसामान्य गृहस्थांना तें अशक्य आहे हें अगदी निःसंशय ! इतर अनेक मार्ग असतांना अशा या नाजूक व धोक्याच्या मार्गावर भर तरी कां द्यावा ? या मधुरभावाशिवाय ईश्वराशीं संबंध जोडण्याचे काय दुसरे मार्गच नाहीत ? अंतःकरणापासून प्रभूचें नामस्मरण करीत अन्य चार भावांचा (शांत, दास्य, सख्य व वात्सल्य भावांचा) स्वीकार कां करूं नये ? हृदयाचें कपाट प्रथम उघडूं द्या. बाकीच्या गोष्टी मग आपोआपच प्राप्त होतील. पण एक गोष्ट मात्र अगदी पक्की समजा की जिथे कामवासना आहे तिथे प्रेम असणें शक्यच नाही. कामवासनेपासून मुक्त होण्याचा प्रयत्न प्रथम कां करूं नये ? तुम्ही कदाचित् म्हणाल, 'हें मला कसें शक्य आहे ? मी तर गृहस्थ आहे.' हें म्हणणें अगदी वेडेपणाचें आहे. गृहस्थ झाला म्हणजे काय त्याला अगदी मूर्तिमंत स्वैराचारी बनलें पाहिजे ? किंवा त्याने काय अगदी जन्मभर सामान्य वैषयिक संबंधच ठेवला पाहिजे ? आणि या मधुरभावाच्या साधनेसाठी पुरुषासारख्या पुरुषाने स्वतःला स्त्री बनवायचें हें तरी किती अशोभनीय आहे !

प्रश्न:—महाराज, आपण म्हणतां तें अगदी खरें आहे. ईश्वराचें नामसंकीर्तन आत्मोन्नतीस फार साहाय्यक होतें. नामसंकीर्तनाने वृत्ति उल्लसित होतात; हृदय आनंदमय होतें. आपल्या पुराणग्रंथांत नामसंकीर्तनाची अशी महती वर्णिली आहे आणि श्रीचैतन्यदेवांनी सामान्य जनतेला त्याचाच उपदेश केला आहे. मृदंगावर थाप पडली रे पडली की अंतःकरण खूप उचंबळून येऊन अगदी नाचावेसें वाटूं लागतें.

स्वामीजी:—तुम्ही म्हणतां तें ठीक आहे, परंतु संकीर्तन म्हणजे नुसतें नाचणें असें मात्र समजूं नका. संकीर्तनाचा अर्थ आहे, तुम्हांला जमेल त्या पद्धतीने ईश्वराचे गुण गाणें. वैष्णव-जनांचा भावनावेग तसेंच त्यांचें नृत्य वगैरे चांगलें असतें आणि निःसंशय त्यांत कोणाचेंहि मन अगदी रंगून जातें, पण त्यांत जो एक धोका आहे त्यापासून स्वतःला नेहमी वांचविलें पाहिजे. धोका आहे—प्रतिक्रियेचा. एकीकडे तर अशी स्थिति होते की—भावना एकदम खूप उत्तेजित केल्या गेल्या आहेत, डोळ्यांतून घळघळा अश्रु वाहत आहेत, नशा चढल्यासारखें डोकें गरगर फिरतें आहे; आणि मग पाहाल तर अगदी विरुद्ध स्थिति. संकीर्तन संपलें रे संपलें की, भावना जितक्या आवेगाने वर उसळल्या होत्या तितक्याच आवेगाने त्या खाली कोसळतात. समुद्रावर एखादी लाट जितक्या आवेगाने आणि जितकी उंच उसळी घेते तितक्याच आवेगाने ती खाली पडते आणि तितकीच खोल जाते. त्या अवस्थेंत, प्रतिक्रियेच्या धक्क्यापासून स्वतःला वांचविणें म्हणजे महाकठीण कर्म असतें; एखाद्याच्या ठायीं जर विवेकशक्ति नसेल तर तो कामादींसारख्या हीन वासनांच्या आहारींच जाणें अधिक संभवनीय असतें. अमेरिकेंत देखील मीं हीच गोष्ट पाहिली

आहे. तेथे अनेक लोक चर्चमधे जातात, अगदी भक्तिपूर्वक प्रार्थना करतात, भावपरिपूरित होऊन गाणीं म्हणतात, धर्माचार्यांचा उपदेश ऐकतां ऐकतां त्यांच्या डोळ्यांतून घळघळा अश्रुसुद्धा वाहू लागतात. पण चर्चमधून बाहेर पडल्यावर जोरदार प्रतिक्रिया सुरू होते आणि ते पाशवी प्रवृत्तींना बळी पडतात.

प्रश्न:—तर मग महाराज, श्रीचैतन्यांच्या उपदेशांपैकी कोणते आमच्या योग्य आहेत, कोणते आम्हीं अंगिकारावेत ते आपण आम्हांला सांगा म्हणजे आमच्या हातून चुका होणार नाहीत.

स्वामीजी:—ज्ञानयुक्त भक्तीने ईश्वराची उपासना करा. भक्तीबरोबरच सदसद्विवेकबुद्धीलाहि कार्य करूं द्या. तसेंच श्रीचैतन्यांचें विशाल हृदय, भूतमात्रांविषयी त्यांच्या ठायीं असलेली प्रेमभावना व दयाबुद्धि, त्यांच्या हृदयांत वास करीत असलेली ईश्वराविषयीची ज्वलन्त भक्ति, या सगळ्या गोष्टींचा तुम्हीं अंगिकार करावा आणि सर्वसंगपरित्यागाची जी भावना त्यांच्या ठिकाणी होती तिला तुम्हीं आपल्या जीवनाचा आदर्श मानावा.

प्रश्नकर्त्याने आता स्वामीजींपुढे हात जोडले आणि तो म्हणाला, “महाराज, मला क्षमा करा. आपलें म्हणणें अगदी खरें आहे हें आता मला उमगलें. वैष्णवांच्या मधुरभावावर सहज थट्टेंत तुम्हीं जी टीका केली तिच्यांतील आशय मी प्रथम समजू शकलों नाहीं, म्हणून मी त्याबद्दल हरकत घेतली.”

स्वामीजी:—ठीक ठीक. पण असें पाहा की आपल्याला जर टीका करावयाचीच असेल तर ती ईश्वरावरच करावी—किंवा ईश्वरी पुरुषांवर करावी. तुम्हीं मला कांही शिव्या दिल्यात तर

सहजच मला तुमचा राग येईल. मीं तुम्हांला शिव्या दिल्या तर तुम्ही तसेंच प्रत्युत्तर द्याल, नव्हे का ? पण ईश्वर किंवा ईश्वरी-पुरुष वाइटाची फेड कधीहि वाइटाने करीत नाहीत.

स्वामीजींच्या चरणांस वंदन करून ते प्रश्नकर्ते सद्गृहस्थ तेथून निघून गेले. मीं पूर्वीच म्हटलें आहे की स्वामीजी कल-कत्यांत असले की अशी मंडळी जमणें ही अगदी रोजचीच गोष्ट झाली होती. पहाटेपासून तों रात्रीं आठ नऊ वाजेपर्यंत कोणत्याहि वेळीं लोकांची तेथे अशीच गर्दी असायची. यामुळे स्वाभाविकच त्यांच्या जेवणाच्या वेळेच्या बाबतींत मोठी अनियमितता होत असे. अनेकांना हें बरें वाटत नसे. म्हणून ठरलेल्या वेळेव्यतिरिक्त भेटायला येणाऱ्यांची आपण भेट घेऊं नये असें ते स्वामीजींना मोठ्या आग्रहाने सांगत पण स्वामीजींचें हृदय प्रेमपूर्ण होतें. दुसऱ्यांना केव्हाहि साहाय्य करण्यासाठी ते कितीहि कष्ट करण्यास तयार असत. धर्मतृष्णा लागून धावत आलेल्या लोकांना पाहतांच ते द्रवित होऊन जात. स्वतःची शरीरप्रकृति ठीक नसतांहि ते कोणाचाहि आग्रह किंवा विनंती जुमानीत नसत व लोकांच्या भेटी घेत. त्यांचें उत्तर ठरलेलें होतें. ते म्हणत असत, “किती कष्ट घेतात हे लोक ! कोठे दूर दूर त्यांचीं घरे, तेथून ते येथवर चालत येतात. थोडीफार तव्येत बिघडेल या भीतीपायीं मी काय त्यांच्याशीं येथे बसल्या बसल्या चार शब्दहि बोलूं नको ?”

दुपारीं चारच्या सुमारास सर्वसाधारण चर्चा बंद झाली. जमलेले लोक निघून गेले. कांही थोडे जण राहिले होते. स्वामीजी त्यांच्याशीं इंग्लंड, अमेरिका आदि विविध विषयांवर बोलत होते. असें संभाषण चालूं असतां ते म्हणालेः—

“इंग्लंडून परत येतांना जहाजावर मला एक विलक्षण

स्वप्न पडलें. त्या वेळीं आमचें जहाज भूमध्य समुद्रांतून जात होतें. मी झोपलों होतों. अगदी म्हातारा आणि आदरणीय वाटावा असा एखाद्या ऋषीसारखा दिसणारा एक माणूस माझ्यासमोर उभा राहिला आणि म्हणाला, 'तूं ये आणि आम्हांला आमची पूर्वीची स्थिति प्राप्त करून दे. मी प्राचीन थेरपुत्ताच्या संप्रदायाचा आहे. हा संप्रदाय भारतीय ऋषींच्या शिकवणुकींतूनच उत्पन्न झाला होता. आम्हीं ज्या सत्यांचा उपदेश दिला आणि जे आदर्श प्रसृत केले तेच आज ख्रिस्ती लोक येशूच्या नांवावर खपवीत आहेत. परंतु वास्तविक पाहतां येशू नांवाची कोणी व्यक्ति कधीच जन्मली नाही. येथे जर उत्खनन कराल तर माझ्या विधानाची सत्यता पटविणारा कितीतरी पुरावा प्रकाशांत येईल.

मी विचारलें, "तुम्ही म्हणतां तो पुरावा आणि प्राचीन काळचे ते अवशेष कोठे आढळतील ? कोठे उत्खनन करावयाचें ?"

त्या शुभ्र केसांच्या पुरुषाने तुर्कस्तानच्या निकटवर्ती एका स्थानाकडे बोट दाखवून म्हटलें. 'या इथे, समजलें ?'

त्यानंतर लगेच मी जागा झालों. धावतच डेकवर जाऊन मी कप्तानाला विचारलें, 'आपलें जहाज कोणत्या प्रदेशानिकट आलें आहे ?'

कप्तान म्हणाला—“तो पहा पलीकडे तो तुर्कस्तान दिसत आहे आणि तें आहे क्रीट बेट.”

तें निव्वळ स्वप्न होतें की कांही गूढ अर्थ सुचविणारें तें दर्शन होतें ? कोण जाणें !

प्रसंग १२ वा

संकलक—श्री. सुरेंद्रनाथ दासगुप्त

आपण मरणार आहोंत हें नेहमी ध्यानांत बाळगाल तर एका नवजीवनाचा तुमच्या हृदयांत संचार होईल—दुसऱ्याकरता शिजा—ईश्वर म्हणजे अंतिम आश्रयस्थान.

एके दिवशी, निरनिराळ्या महाविद्यालयांत शिकणाऱ्या माझ्या तरुण मित्रमंडळींसह मी बेलूर मठांत, स्वामीजींना भेटण्यासाठी गेलों. आम्ही स्वामीजींच्या आवतीभोवती वसलों. भिन्न भिन्न विषयांवर संभाषण सुरू होतें. प्रश्न विचारला रे विचारला की लागलीच मोठें निर्णयात्मक असें उत्तर स्वामीजींकडून मिळत होतें. असें चाललें असतां एकदम ते आम्हांला उद्देशून म्हणाले, “तुम्ही सर्व, पाश्चिमात्यांच्या निरनिराळ्या दर्शनशाखांचा, तत्त्वज्ञानप्रणालींचा आणि आध्यात्मिक शास्त्रांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी आहांत; अनेक देशांच्या आणि जातींच्या नव्या नव्या गोष्टी तुम्ही शिकत आहांत. मानवी जीवनांतील सगळ्यांत भव्य आणि उदात्त सत्य कोणतें, तें तुम्ही मला सांगूं शकाल काय ?”

आम्ही विचार करूं लागलों. पण त्यांना नेमकें काय उत्तर हवें आहे तें आम्हांस कळेना. आम्हांपैकी कोणीच कांही उत्तर दिलें नाही. तेच मग आपल्या स्फूर्तिप्रद वाणीने बोलूं लागले:—

“लक्षांत ठेवा की आपण सगळे मरणार आहोंत. ही एक गोष्ट जर मनांत नेहमी वागवाल तर तुमचा अंतरात्मा जागृत

होईल, तुमच्या क्षुद्र वृत्ति लोप पावतील, तुमच्यामध्ये प्रत्यक्ष-
कार्य करण्याची शक्ति येईल, मनांत आणि शरिरांत नवा उत्साह
संचरेल आणि जे कोणी तुमच्या सान्निध्यांत येतील त्यांनाहि असें
वाटेल की तुमच्याजवळ येतांच उन्नत करणारें कांहीतरी त्यांना
तुमच्याकडून प्राप्त झालें आहे.”

यानंतर माझे त्यांच्याशीं पुढीलप्रमाणे संभाषण झालें.

मी:—परंतु, स्वामीजी, मृत्यूच्या विचारामुळे उत्साह नष्ट
होऊन अंतःकरण निराशाग्रस्त होणार नाही काय ?

स्वामीजी:—होईल. खचित होईल. प्रथमतः हृदय दुभंगून
जाईल. निराशापूर्ण खेदजनक विचारांनी मन व्याप्त होईल. पण
तसेंच पुढे रेटा. कांही दिवस तसेच जाऊं द्या. आणि नंतर, नंतर
एक नवें बल हृदयांत प्रविष्ट झालेलें तुम्ही पाहाल. सतत
वास्तव्य करून असलेला मृत्यूचा विचार तुम्हांस नवजीवन देईल.
‘Vanity of vanities, all is vanity’—‘सगळेंकांही असार
आहे, नश्वर आहे, सगळेंकांही क्षणभंगुर आहे’—या वचनाची
सत्यता तुमच्या मनश्चक्षूसमोर क्षणोक्षणीं साकार करून तुम्हांला
तो विवेकशील बनवील. धीर धरा. दिवस, महिने आणि वर्षे
व्यतीत होऊं द्या, आणि मग सिंहासारखा बलसंपन्न होऊन अंत-
रात्मा जागृत होत आहे असें तुम्हांला आढळेल. अंत असलेल्या
अल्पशक्तीचें विराट शक्तींत रूपान्तर झाल्याचें तुम्हांला दिसेल.
नेहमी मृत्यूचा विचार करा, म्हणजे माझ्या बोलण्यांतील शब्दन्
शब्द खरा असल्याचा प्रत्यय तुम्हांला येईल. या विषयावर
आणखी कितीहि बोललों तरी शब्द अपुरेच पडणार !

माझ्या एका मित्राने स्वामीजींविषयी हळूच कांही स्तुतिपर
शब्द उच्चारले. स्वामीजी म्हणाले, “माझी स्तुति करूं नका

आपल्या या जगांत स्तुति आणि निंदा यांची कांहीच किंमत नाही. झोक्यावर बसलेला माणूस जसा मागेपुढे, वरखालीं होतो, तसेंच निंदास्तुतीमुळे होत असतें. माझी पुष्कळ स्तुति झाली आहे. निंदेचा वर्षाविहि मला सहन करावा लागला आहे. पण त्यांचा विचार करण्यापासून लाभ काय ? प्रत्येकाने निर्विकारपणें आपलें कर्तव्य करीत राहिलें पाहिजे. शेवटची घटका आली म्हणजे, तुम्हांला काय, मला काय, किंवा आणखी कोणाला काय, निंदास्तुति सारखीच भासेल. आपल्याला येथे विशिष्ट कार्यासाठी पाठविण्यांत आलें आहे. बोलावणें आल्याबरोबर येथील सगळें-कांही सोडून आपल्याला जावें लागेल.”

मी:—स्वामीजी, आम्ही किती क्षुद्र आहोंत !

स्वामीजी:—खरें आहे. तुमचें म्हणणें अगदी बरोबर आहे. लक्षलक्ष सूर्यमालिका असलेलें असीम विश्व कोणा अमर्याद, अकल्पनीय शक्तीने प्रेरित होऊन त्या अज्ञाताच्या चरणस्पर्शसाठी जणु कसें धावत सुटलें आहे याचा विचार करा. त्यापुढे आपण किती लहान आहोंत याचाहि विचार करा. अशा स्थितींत नीचपणांत आणि दुष्टपणांत स्वतःला गुरफटून घेण्यास आपल्याला वाव आहे कोठे ? आपसांतील भांडणें आणि पक्षाभिनिवेश यांचें पोषण केल्याने आपला काय लाभ होणार आहे ? मी सांगतो तसें वागा. महाविद्यालयांतून बाहेर पडल्यानंतर स्वतःला पूर्णतः दुसऱ्यांच्या सेवेसाठी लावून द्या. अगदी विश्वास बाळगा की, द्रव्य आणि अन्य मौल्यवान वस्तूंनी भरलेला एखादा पूर्ण खजिना तुमच्या ताब्यांत आल्याने तुम्हांला जेवढें सुख होईल. त्यापेक्षा कितीतरी अधिक सुख तुमच्या या सेवेमुळे तुम्हांला लाभेल. जनसेवा करतां करतांच ज्ञानमार्गाविरहि तुमची प्रगति होईल.

मी:—पण स्वामीजी, आम्ही अतिशय गरीब आहोंत !

स्वामीजी:—ठेवा बाजूला तुमचे ते गरिबीसंबंधीचे विचार ! कशाच्या बाबतींत गरीब आहांत हो तुम्ही ? तुमच्या-जवळ बगी-घोडे नाहीत, अथवा तुम्ही हाक मारल्याबरोबर नोकरांचा ताफा तुमच्यासमोर हात जोडून उभा राहत नाही याचा तुम्हांला विशाद वाटतो की काय ? त्यांत मोठेसें तें काय आहे ? अगदी अंतःकरणापासून, रात्रंदिवस रक्ताचें पाणी करून, तुम्हीं दुसऱ्यांकरिता झटा. असें कराल तर या जगांत तुम्हांला अशक्य असें कांहीच उरणार नाही, हें तुम्हांला कळून येईल. आणि मग पाहाल, जीवनाच्या पवित्र नदीचें परतीर तुमच्या दृष्टीला दिसूं लागेल, मृत्यूचा पडदा लोप पावलेला दिसेल आणि अमरत्वाच्या अद्भुत साम्राज्याचे तुम्ही वारसदार आहांत याचा तुम्हांला अनुभव येईल.

मी:—स्वामीजी, तुमच्यासमोर बसण्यांत आणि तुमचे संजीवक शब्द ऐकण्यांत आम्हांला किती आनंद वाटतो म्हणून सांगावें !

स्वामीजी:—वर्षानुवर्ष आपल्या देशांत मी प्रवास करीत आहे. या प्रवासांत माझी अनेक महात्म्यांशीं भेट झाली. प्रेमपूर्ण दयेचा स्रोत ज्यांच्या अंतःकरणांतून ओसंडतो आहे असे अनेक उदार हृदयाचे पुरुष मला भेटले. त्यांच्या चरणांजवळ जेव्हा मी बसत असे तेव्हा मला असा अनुभव येई की जणु शक्तीचा प्रचंड प्रवाह माझ्या अंतःकरणांत प्रविष्ट होत आहे. त्या महापुरुषांशीं असा संबंध आल्यामुळे जो प्रवाह माझ्यांत संचरला, त्याच्याच शक्तीने मी हे चार शब्द तुमच्याशीं बोलूं शकत आहे. मी स्वतः कोणी महापुरुष आहे असें तुम्ही समजू नका.

मी:—पण स्वामीजी, तुम्ही ईश्वरसाक्षात्कारी पुरुष आहांत या दृष्टीनेच आम्ही तुमच्याकडे पाहतों.

माझ्या तोंडून निघालेले वरील शब्द ऐकतांच, स्वामीजींचे ते मोहक डोळे अश्रूंनी डबडबले. (अहाहा ! आजहि तें दृश्य माझ्या डोळ्यांसमोर किती स्पष्ट उभें आहे !) त्यांच्या अंतःकरणांत प्रेम उचंबळून आलें. मृदु आणि सौम्य आवाजांत ते बोलूं लागले, “मोठमोठे ज्ञानी ज्याच्या शोधार्थं श्रमतात तें परमज्ञान त्या पवित्र चरणांत साठविलेलें आहे. प्रेमीभक्त ज्या प्रेमाच्या शोधांत असतात, त्याची पूर्णता त्या पवित्र चरणांच्या ठायींच आहे. यच्चयावत् स्त्रीपुरुषांना त्या पवित्र चरणांशिवाय दुसरा कोणता आश्रय आहे ? ”

कांही वेळानंतर ते पुन्हा म्हणाले, “हर हर, या जगांत लोक आपसांत भांडण्याझगडण्यांत खुशाल दिवस घालवितात, ही केवढी भूल ! पण असें हें किती दिवस चालणार ? जीवनाच्या सायंकाळीं * त्यांना सगळ्यांनाच घरीं परतावे लागेल, आणि मग त्यांना त्या करुणामयी जगन्मातेच्या कुशींत चिरशांति लाभेल. ”

प्रसंग १३ वा

श्रीमती राइटद्वारा संकलित

इतिहासा वा सूड

[इ. स. १८९३ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटीं स्वामी विवेकानंद ऑनेस्क्वाम येथे प्राध्यापक जे. एच्. राइट यांच्याकडे उतरले होते. अमेरिकेंतील न्यू इंग्लंडमधील त्या शांत व लहानशा खेडेगावांत स्वामीजींना पाहून तेथील लोक चकित झाले. ही भव्य आणि गैरिकवेषधारी मूर्ति कोण असावी याविषयी त्यांचे तर्कवितर्क सुरू झाले. हा माणूस कोठून वरें आला असावा ? प्रथम त्यांनी कयास बांधला की हा हिंदुस्थानांतील कोणी ब्राह्मण असावा. पण त्यासंबंधी त्याच्या ज्या कल्पना होत्या त्यांच्याशीं स्वामीजींच्या वागण्याचा कांही मेळ बसेना.] कुणाकडून तरी त्यांना या कोड्याचा उलगडा करून हवा होता. त्याच कुतुहलाने प्रेरित होऊन त्या नवख्या माणसाचें भाषण ऐकण्यासाठी, अगदी एकमताने एकत्र होऊन रात्रींच्या जेवणानंतर ते सगळे त्या लहान बंगल्यांत जमा झाले.

“परवाची गोष्ट,” स्वामीजी आपल्या सुरेल आवाजांत म्हणाले, “अगदी परवाचीच गोष्ट—चारशे वर्षांपेक्षा कांही जास्त दिवस झाले नाहीत.” आणि त्यानंतर त्यांनी एका शांत आणि दुःखी जातीने सोसलेल्या क्रूर छळाच्या आणि जुलमाच्या कथा ऐकविल्या आणि या संगळ्याचा न्यायनिवाडा होणार असल्याचेंहि सांगितलें. ते म्हणाले, “अहो काय सांगतां या

इंग्रजांची गोष्ट ! अगदी थोड्या काळापूर्वी हे लोक रानटी होते.... यांच्या बायकांच्या अंगावर उवा-लिखा फिरत होत्या.... आणि त्यांनी आपल्या अंगाचा दुर्गंध झाकण्यासाठी अत्तरें चोपडलीं.... महा भयानक ! अहो आता सुद्धा काय, रानटीपणांतून ते जेमतेम मुक्त झाले आहेत इतकेंच.”

“कांहीतरीच बोलणें” त्यांची ती निंदा झोंबलेला एक श्रोता म्हणाला—“त्याला तर कमींत कमी पांचशे वर्षे झालीं असतील.”

“मग मी, ‘थोड्याच काळापूर्वी’ असें नाही का मघा म्हटलें ? मानवी आत्म्याच्या प्राचीनतेचा विचार करीत असतां कांही शतकांची काय खिजगणती ! ”

त्यांनी आपला आवाज बदलला. अगदी सौम्य आणि समंजस स्वरांत ते बोलूं लागले. “ते अगदी रानटी आहेत” ते म्हणाले. “ती भयानक थंडी ! जवळ कांही म्हणतां कांही नाही. अनेक प्रकारचे कष्ट होत आहेत—अशी आहे उत्तरेकडील भौगोलिक परिस्थिति ! ” स्वामीजींनी बोलण्याचा वेग दाढविला. त्यांचा आवाजहि चढला. ते म्हणाले, “या परिस्थितीने त्यांना रानटी केलें. ते नेहमी विचार कसला करतात ?—तर मारायचा.... मग कसला धर्म अन् बिर्म ! त्या ‘परम पवित्रा’चें ते नांव घेतात, आम्ही आपल्या बांधवांवर प्रेम करतो असा दावाहि ते करतात. मग ते सभ्य बनतात—पण काय ख्रिस्ती धर्मांमुळे ?—छेः, मुळीच नाही ! त्यांच्या देवावरील त्यांच्या विश्वासाने नव्हे तर त्यांच्या भुकेने त्यांना सभ्य केलें आहे. मानवतेबद्दलच्या प्रेमाची केवळ भाषा त्यांच्या ओठांवर खेळतें आहे. पण त्यांचें अंतःकरण मात्र वाईट विचारांनी आणि सर्व

प्रकारच्या हिंसक प्रवृत्तींनी भरलेलें आहे. 'बंधो, मी तुझ्यावर प्रेम करतो, मी तुझ्यावर प्रेम करतो !' असें म्हणत म्हणतच ते त्यांचा गळा कापतात ! त्यांचे हात रक्ताने लाल झाले आहेत. . . . "

मग ते आणखी हळू बोलूं लागले. त्यांच्या सुंदर आवाजाला अशी कांही गंभीरता आली की तो एखाद्या घंटेसारखा निनादू लागला. ते म्हणाले, "पण ईश्वरी न्यायदंड त्यांच्यावर कोसळणारच ! 'प्रभु म्हणतो—सूड घेणें माझ्याच हातीं आहे व मी तो वेईन !' आणि आता विनाश येत आहे. तुमचे हे ख्रिस्ती लोक आहेत तरी किती ? जगांतील लोकसंख्येच्या एकतृतीयांश सुद्धा नाहीत. त्या कोट्यवधि चिनी लोकांकडे पाहा. ईश्वरी सूड त्यांच्याच रूपाने तुमच्यावर उगवला जाणार आहे. पुन्हा हुणांची स्वारी होणार आहे." गालांतल्या गालांत किंचित् हसून ते पुढे म्हणाले—

"ते हूण सगळ्या युरोपभर पसरतील, ते सगळीकडे इतका विध्वंस करतील की अगदी दगडावर दगड सुद्धा राहूं देणार नाहीत. बायका, पुरुष, मुलें सगळीं नाहीशीं होतील आणि पुन्हा तमोयुग येईल." त्यांचा स्वर इतका दुःखी आणि दयार्द्र झाला की त्याचें वर्णन करणें कठीण आहे. मग आपली त्रिकालज्ञता बाजूला ठेवून ते एकदम म्हणाले, "माझ्याविषयीं म्हणाल तर मला त्याची मुळीच तमा नाही. त्यांतून जग आणखी सुलाखून निघेल. असा तो विनाश येणार हें मात्र नक्की. तो ईश्वरी कोप लवकरच ओढवणार आहे."

"लवकरच ?" सगळ्या श्रोत्यांनीं विचारलें.

"तो ओढवायला एक हजार वर्षें तरी लागतील."

श्रोतेमंडळींनीं एक समाधानाचा निःश्वास सोडला ! तो विनाश कांही अगदी दाराशींच येऊन ठेपलेला नाही तर !

“आणि देव सूड घेईलच.” स्वामीजी पुढे वोलूं लागले. ते म्हणाले, “तुम्हांला याचा दाखला धर्मांत किंवा राजनीतींत आढळणार नाही. त्याकरिता तुम्हांला इतिहास पाहावा लागेल. जें मागे घडलें तें पुढेहि घडणार. तुम्ही जर लोकांना छळाल तर त्याचे परिणाम तुम्हांला भोगावे लागतील. आम्ही भारतवासी सध्या ईश्वरी सूड भोगत आहोंत. या सगळ्या गोष्टी नीट लक्षांत घ्या. आपल्याला संपत्ति मिळावी म्हणून त्यांनी गरिबांना पिळलें, दीनदुःखितांचे आर्त स्वर त्यांना ऐकूं आले नाहीत, इतर लोक कोरड्या भाकरीसाठी ओरडत असतां सोन्यारुप्याच्या थाळ्यांत यांच्या मेजवान्या चालल्या होत्या; आणि मग त्यांच्यावर कापाकापी करणाऱ्या मुसलमानांचें आक्रमण झालें. सगळीकडे मारकाट व कत्तली करीत त्यांनी संपूर्ण देश व्यापला व आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित केलें. भारतवर्ष अनेक आक्रमकांकडून पुनःपुन्हा जिंकला गेला. सर्वांत शेवटीं आणि सर्वांत वाईट आक्रमक आले—इंग्रज लोक ! तुम्ही हिंदुस्थानांत जाऊन पाहा. हिंदूंनी मागे काय ठेवलें ?—देशभर पसरलेलीं आणि चकित करून सोडतील अशीं मंदिरे. मुसलमानांनी मागे काय ठेवलें ?—तर सुंदर राजवाडे. इंग्रजांनी मागे काय ठेवलें आहे ?—मणोगणती दारूच्या फुटक्या वाटल्यांव्यतिरिक्त दुसरें कांही नाही ! माझ्या देशवासियांवर ईश्वराने दया केली नाही, कारण त्यांनीहि दया दाखविली नव्हती. आपल्या क्रूर कर्मांनी त्यांनी जनतेची अवनति घडवून आणली आणि मग जेव्हा त्यांना आवश्यकता पडली तेव्हा सामान्य जनांच्या ठायीं त्यांना साहाय्य करण्याइतपत त्राणच उरलें नाही. एखादा मनुष्य कदाचित् ईश्वरी सूडावर विश्वास ठेवणार नाही, पण इतिहासांतील सूड कांहीं त्याला नाकारतां

येणार नाही. ती पाळी इंग्रजांवर देखील येणार आहे. आमच्या मानेवर ते आज टाचा रोवत आहेत, स्वतःच्या चैनीकरता आमच्या रक्ताचा शेवटचा थेंबसुद्धा त्यांनी शोषला आहे. आमच्या देशांत गावेंचीं गावे आणि प्रांतचे प्रांत भुकेने मरत असतां आमच्या करोडो रुपयांचें इंग्रज लोकांनी अपहरण केलें आहे. याचा सूड चिनी लोकांच्या रूपाने येणार आहे. आज जर चिनी लोक उठले आणि त्यांनी सगळ्या इंग्रजांना समुद्रांत फेकलें—आणि इंग्रज खरोखर त्याच लायकीचे आहेत—तर तें न्यायाला अनुसरूनच होणार आहे.”

स्वामींना जें कांही बोलायचें होतें तें बोलणें झाल्यावर ते शांत बसले. त्यांच्या अवतीभोवती खालच्या आवाजांत आप-सांतील बोलण्याचा कलकलाट माजला. दुर्लक्ष असल्यासारखें जरी दिसत असलें तरी, तें बोलणें स्वामीजी ऐकत होते. मधूनमधून ते वर छताकडे पाहत आणि मृदु आवाजांत “शिव ! शिव !” असें पुनः पुनः म्हणत. शांतिस्वरूप अशा त्या विलक्षण मूर्तीच्या अंतरंगांत ज्वालामुखीपासून निघालेल्या धातुरसाप्रमाणे मोठ्या वेगाने वाहत असलेल्या प्रबल भावनांच्या आणि सूडविषयक विचारांच्या प्रवाहाने ती मंडळी चांगलीच हादरली आणि क्षुब्ध मनःस्थितींतच थोड्या वेळाने आपआपल्या घरीं गेली.

स्वामी कांही दिवस तेथे होते. [वास्तविक, शनिवार-रविवार इतकाच काळ ते तेथे होते.] तेथील वास्तव्यांतील त्यांच्या भाषणांत सुंदर दृष्टान्तांची आणि पौराणिक कथांची अगदी रेलचेल होती.

त्यांनी एकदा एक सुंदर गोष्ट सांगितली : एका माणसाला, त्याच्या वाईट स्थितीबद्दल, त्याची बायको नेहमी टोमणे मारीत असे. इतरांच्या यशस्वी जीवनाकडे बोट दाखवून ती त्याची

निर्भत्सना करी आणि त्याच्या अपयज्ञाचे पाडे मोजीत बसे. एकदा ती त्याला म्हणाली, “हेंच कां तुमच्या देवाने तुम्हांला दिलें ? तुम्ही तर वर्षानुवर्षे त्याची सेवा करीत आहांत.” त्यावर त्या माणसाने उत्तर दिलें, “मीं कांय धर्माचा व्यापार मांडला आहे ? त्या पर्वताकडे पाहा. त्याने माझ्याकरिता किंवा मीं त्याच्याकरिता काय केलें आहे ? तरीहि मी त्या पर्वतावर प्रेम करतो. कारण, जें जें म्हणून सुंदर दिसेल त्यावद्दल प्रेम वाटावें असाच माझा पिंड आहे. अगदी याचप्रमाणे मी देवावर प्रेम करतो.”

त्यांनी दुसरी एक गोष्ट सांगितली होती : एका राजाने एका ऋषीला कांही दान देण्याची इच्छा व्यक्त केली. ऋषि म्हणाले, ‘मला कांही नको.’ पण राजाने त्यांना फार आग्रह केला आणि आपल्याबरोबर चलण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे ते राजवाड्यांत आले. तिथे ऋषींनी राजाला प्रार्थना करतांना पाहिलें. राजा ईश्वराजवळ संपत्ति, सामर्थ्य व दीर्घायुष्य मागत होता. ऋषि आश्चर्यचकित होऊन तें सगळें ऐकत होते. शेवटीं त्यांनी आपलें दर्भासन गुंडाळलें आणि ते जायला निघाले. तेवढ्यांत राजाची प्रार्थना संपली आणि त्याने डोळे उघडले. राजा म्हणाला, “तुम्ही कां चाललांत ? तुम्हांलां काय हवें तें तर तुम्हीं मागितलेंच नाही.” ऋषि म्हणाले, “मी काय एखाद्या भिकाऱ्या-जवळून दान घेऊं ? तूं स्वतःच तर ईश्वराजवळ भीक मागतो आहेस !”

ख्रिस्ती धर्म ही सर्व संकटांपासून वांचविणारी एक महान् शक्ति आहे असें जेव्हा कोणीतरी त्यांना सुचविलें तेव्हा आपले टपोरे काळे डोळे त्याच्यावर रोखून ते म्हणाले, “ख्रिस्ती धर्म ही स्वतःच जर एक सर्वदुःखपरिहारक शक्ति आहे तर मग तिने

७५२०५
१९०५
इथिओपिया आणि अंत्रिसीजिया या देशांतील लोकांना कां बरे
वांचविलें नाही ?”

*

स्वामीजींच्या तोंडीं पुनःपुनः एक वाक्य ऐकायसे “एका
संन्याशाची अशी गति करायला ते धर्जणार नाहींत.” ...
कित्येक वेळां तर त्यांनी, इंग्रजसरकारने आपल्याला धरावे आणि
गोळी घालून ठार मारावे अशी तीव्र इच्छाहि प्रगट केली. “तसें
त्यांनी केलें की स्वतःचें थडगें खोदायलाच त्यांनी ती पहिली
कुदळ मारली आहे म्हणून समजा.” आपल्या शुभ्र दंतपंक्तीची
प्रभा किंचित् दर्शवीत ते पुढे म्हणत, “माझा जर असा मृत्यु
ज्ञाला तर सगळ्या देशांत वणवा पेटेल !” ...

भारतीय विप्लवांत जिने जातीने आपल्या सेनेचें नेतृत्व
केलें ती शूर राणी त्यांना फार आदरणीय वाटत असे. बहुसंख्य
वंडखोर स्वतःचें नांवगाव लपविण्यासाठी पुढे संन्यासी बनले.
यामुळेच साधु म्हटला की तो जहाल मताचाच असावा अशी
कल्पना प्रसृत झाली असावी असें ते म्हणत. त्या वंडखोर लोकां-
पैकी एकजण असा होता की त्याचे चारहि पुत्र वंडांत मारले
गेले होते. आपल्या मृत पुत्रांविषयी बोलतांना तो अगदी शांत
असे, पण राणीचा उल्लेख आला की तो रडूं लागे. त्याच्या
गालांवर घळघळा अश्रुधारा वाहूं लागत. स्वामीजी म्हणत, “ती
स्त्री म्हणजे एक देवीच होती. ती जेव्हा घेरली गेली तेव्हा
आपल्याच तलवारीवर स्वतःला घालून घेऊन तिने वीरमरण
पत्करलें.” त्यांच्या तोंडून भारतीय विप्लवाची दुसरी बाजू
ऐकतांना मोठाच विस्मय वाटत असे. वंडाच्या हकीकतीला
दुसरीहि बाजू आहे यावर इकडे कदाचित् कोणाचा विश्वास

बसणार नाही. तसेंच कोणत्याहि परिस्थितींत हिंदु माणूस कधी स्त्रीवर शस्त्र उगारणार नाही हेहि इकडील लोकांना खरे वाटणे कठीण आहे.

प्रसंग १४ वा

‘ दि अपील अँव्हालांच ’ मधील उतारा

धर्म, सभ्यता आणि चमत्कार

स्वामी मेम्फिसमध्ये जेव्हा आले तेव्हा, ‘ला सॅलेट अँकॅडमी’ या ठिकाणीं ते उतरले होते. या वेळीं* ते अँकॅडमीच्या बैठकीच्या खोलींत बसलेले होते. ते म्हणाले, “मी एक संन्यासी आहे. मी कांही पुरोहित नव्हे. माझ्या देशांत मी गावोगावीं फिरतो. वाटेत जी शहरें किंवा खेडीं लागतात तेथील लोकांना मी धर्म सांगतो, शिकवितो. मला द्रव्यस्पर्श निषिद्ध असल्यामुळे माझ्या उपजीविकेसाठी मी त्यांच्यावर अवलंबून असतो.”

विचारलेल्या एका प्रश्नाचें उत्तर म्हणून ते पुढे सांगू लागले, “माझा जन्म बंगालमध्ये झाला. मी स्वेच्छेनेच अविवाहित राहिलों व संन्यासी बनलों. माझ्या जन्मानंतर, वडिलांनी माझी जन्मकुंडली तयार करवून माझ्या जीवनभराचें भविष्य वर्तवून घेतलें होतें. पण त्याबद्दल ते कधीच कांही सांगत नसत. माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर, कांही वर्षांपूर्वी मी जेव्हा घरीं गेलों होतो तेव्हा माझ्या आईजवळ असलेले कांही कागद पाहत असतां मला ती कुंडली सापडली. पृथ्वीच्या पाठीवर भ्रमंती करण्याचें माझ्या अदृष्टांत असल्याचें मला आढळलें.”

बोलणाऱ्याच्या आवाजांत कारुण्याची छटा होती. श्रोते

* २१ जानेवारी १८९४ रोजी.

मंडळींत सहानुभूतिपूर्ण उद्गारांची लहर पसरली. कानंद † कांही काळ शांत बसले.

तेवढ्यांत कोणीतरी विचारलें :—

“तुम्ही वर्णन करतां तसा जर तुमचा धर्म आहे आणि तोच जर एकमेव खरा धर्म आहे तर मग तुमच्या देशांतील लोकांनी सुधारणेच्या बाबतींत योग्य ती प्रगति कशी केली नाही ? जगांतील इतर राष्ट्रांपेक्षा त्यांचा स्तर कां उंचावला नाही ?”

“कारण कोणत्याच धर्माचें तें क्षेत्र नाही”—त्या हिंदूने गंभीरपणें उत्तर दिलें. “माझ्या देशांतील लोक नीतिमत्तेच्या बाबतींत जगांत सगळ्यांत श्रेष्ठ ठरतील, निदान दुसऱ्या कोणत्याहि जातीच्या तोडीचे तर खासच ठरतील. इतर माणसांच्या काय, पण मूक प्राण्यांच्यासुद्धा अधिकारांचा ते विचार करणारे आहेत. पण ते जडवादी मात्र नाहीत. कोणत्याहि देशाला किंवा समाजाला चेतविण्याचें अथवा त्याची वैचारिक प्रगति करून देण्याचें कार्य कोणत्याहि धर्माने कधी केलें नाही. वास्तविक पाहतां जगाच्या इतिहासांत जिथे जिथे म्हणून प्रगति झाली तिथे तिथे धर्माने तिचा पाय मागे ओढला आहे असेंच आढळेल. ज्या ख्रिस्ती धर्माचा तुम्ही अभिमान बाळगतां तोहि कांही याला अपवाद नाही. तुमचे डार्विन, तुमचे मिल, तुमचे ह्यूम यांना तुमच्या श्रेष्ठ धर्माचार्यांनी कधीच मान्यता दिली नाही. मग या गोष्टीसाठी माझ्याच धर्मावर तुम्हीं टीका कां बरें करावी ?”

जमलेल्या मंडळींपैकी एकजण म्हणाला, “जो धर्म आत्मिक

† त्या काळीं अमेरिकन वार्ताहर त्यांचें नांव बहुधा ‘विवे कानंद’ किंवा नुसतेंच ‘कानंद’ असें लिहीत.

उन्नतीइतकाच मानवाच्या ऐहिक उत्कर्षाचा प्रयत्न करीत नाही त्या धर्माला मी कवडीचीहि किंमत देणार नाही. त्या दृष्टीने पाहतां तुमचीं हीं विधानें मला खरीं वाटत नाहीत. ख्रिस्ती धर्माने महाविद्यालये आणि रुग्णालये स्थापन करून दलितानें उत्थान केले आहे. ख्रिस्ती धर्माने खालच्या लोकांना वर आणले आहे आणि आपल्या अनुयायांना जीवन जगण्यास साहाय्य केले आहे.”

“त्या बाबतींत तुमचें म्हणणें कांही अंशीं खरें आहे”—तो संन्यासी शांतपणें म्हणाला, “तथापि तुमच्या ख्रिस्ती धर्माचाच हा प्रत्यक्ष परिणाम आहे हें कांही सिद्ध झालेलें नाही. पश्चिमात्य देशांत घडणाऱ्या या सगळ्या गोष्टींच्या मागे अनेक कारणे आहेत.

“धार्मिक विचारांचा उपयोग मनुष्याची आध्यात्मिक उन्नति करण्याकडेच झाला पाहिजे. विज्ञान, कला, विद्या आणि तत्त्वज्ञानात्मक संशोधन या सगळ्यांचें मानवी जीवनांत कांही ना कांही सुयोग्य स्थान आहे. पण तुम्ही जर त्यांची सरमिसळ कराल तर त्यामुळे, एकेका विषयांचीं जीं वैशिष्ट्ये आहेत तीं मात्र गमावून बसाल, आणि कालान्तराने धर्मातील आत्मिक उन्नतीचा भागच नेमका नाहीसा करून टाकाल. तुम्ही अमेरिकन लोक पूजा कुणाची करतां ?—तर डॉलरची. सोन्याच्या मागे तुम्ही इतके लागले आहांत की त्या वेडाच्या भरांत तुम्ही आध्यात्मिक बाजू विसरतां. परिणामतः तुमचा सगळा देश जडवादी बनला आहे. तुमचे धर्मोपदेशक आणि तुमचीं धर्ममंदिरे सुद्धा या सर्वव्यापी वासनेने डागाळलेलीं आढळतात. तुम्ही आपल्या इतिहासांतून एका तरी अशा व्यक्तीचें नांव काढून दाखवा की जी माझ्या देशांतील अनेक अध्यात्मप्रवण व्यक्तींप्रमाणे आध्यात्मिक जीवन जगली आहे. मृत्युकाल आल्यावर, ‘हे मृत्यो, हे बंधो, ये,

मी तुझें स्वागत करतो,' असें म्हणूं शकतील असे लोक येथे कोठें आहेत ? तुमचा धर्म तुम्हांला फेरिस चक्रे (Ferris wheels) आणि एफेल मनोरे (Eiffel Towers) बांधण्यांत मात्र साहाय्य-भूत होतो; पण तुमचा आंतरिक विकास व्हावा याकरिता तो कांही मदत करतो काय?"

तो संन्यासी खऱ्या तळमळीने वोलत होता. त्या स्वरांत हृदयांतील व्यथा होती आणि दोषारोपणहि होतें. खोलींतील अंधुक वातावरणांत त्याचा उत्कृष्ट भरघोस आवाज सर्वांच्या कानांवर पडत होता.

सहा हजार वर्षांचा जुना इतिहास असलेल्या देशांतून आलेल्या या त्रयस्थाने एकोणिसाव्या शतकांतील अमेरिकेच्या सभ्यतेवर केलेल्या त्या टीकेंत कांहीतरी अद्भुत असें भरलेलें होतें.

“पण आध्यात्मिक जीवनाच्या मार्गे लागल्यामुळे वर्तमान काळच्या आवश्यक कर्तव्यांकडे तुमचें दुर्लक्ष होतें. या जगांतील जीवन चांगलें जगतां यावें या बाबतींत तुमचें तत्त्वज्ञान कांहीच मदत करीत नाही.” कुणींतरी म्हणालें.

“चांगलें मरतां कसें यावें या बाबतींत तें मदत करते,” —त्या संन्याशाने उत्तर दिलें.

“वर्तमानकाळांतील आमच्या जीवनावद्दल एक प्रकारची निश्चितता आम्हीं निर्माण केली आहे”—पुन्हा कोणींतरी म्हटलें.

“छेः, तुमच्या जीवनांत कसलीच निश्चितता नाही”—लगेच उत्तर आलें.

“चांगलें जगावें कसें आणि चांगलें मरावें कसें या दोन्ही गोष्टी शिकविणें हेंच आदर्श धर्माचें ध्येय असावयास हवें.”

“अगदी खरें” तो हिंदु ताबडतोब म्हणाला. “आणि तेंच—

ध्येय साध्य करण्याचा आमचा यत्न आहे. मला असें वाटतें की हिंदु धर्माचे आपल्या अनुयायांच्या भौतिक जीवनाकडे दुर्लक्ष करून त्यांचा आध्यात्मिक विकास केला आणि त्याच्या उलट पश्चिम गोलाधर्मात घडलें. पश्चिमात्यांची भौतिकता आणि पौराणिकांच्या आध्यात्मिकता यांचा मिलाफ केल्याने पुष्कळ कांही साधतां येईल असें मला वाटतें. या प्रयत्नांत हिंदुधर्माला कदाचित् आपलीं कांही वैशिष्ट्येहि सोडावीं लागतील.”

“तुम्ही जें म्हणतां तें घडवून आणण्यासाठी भारताच्या सगळ्या सामाजिक व्यवस्थेत आमूल परिवर्तन नाही का करावें लागणार ?”

“होय, कदाचित् करावेंहि लागेल, पण भारताचा धर्म मात्र अक्षुण्ण राहील.”

यानंतर संभाषणाचा ओव हिंदूंच्या पूजापद्धतीकडे वळला आणि कानंदांनी त्या विषयासंबंधी बरीच मनोरंजक माहिती सांगितली. इतर देशांप्रमाणे भारतांतहि अज्ञेयवादी आणि निरीश्वरवादी लोक आहेत. ब्रह्मोपासकांच्या जीवनांत आत्मसाक्षात्कार हीच एक आवश्यक गोष्ट होय; पंथ किंवा संप्रदाय याला तेथे महत्त्व नाही. थिअॉसफीबद्दल कानंदांना विशेष माहिती नाही. थिअॉसफी हा कांही त्यांच्या धर्मातिर्गत असा विषय नाही. ते मुद्दामच हा विषय अभ्यासतील तर गोष्ट वेगळी. तो एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. मॅडम ब्लॅव्हॅटस्की यांच्याशीं कानंदांची भेट झालेली नाही. अमेरिकन थिअॉसफिकल सोसायटीचे कर्नल ऑलकॉट यांच्याशीं मात्र त्यांची भेट झालेली आहे. अॅनी बेझंट देखील त्यांना परिचित आहेत. जगभर कीर्ति पावलेल्या हिंदुस्थानांतील फकीरांबद्दल किंवा गारुड्यांबद्दल बोलतांना

कानंदांनी आपलेहि कांही अनुभव सांगितले. त्यांनी पाहिलेल्या कांही गोष्टी अगदी अविश्वसनीय वाटतील इतक्या अद्भुत आहेत.

या विषयावर अधिक प्रश्न विचारले असतां ते म्हणाले, “पांच महिन्यांपूर्वीची, किंवा मी इकडे अमेरिकेस यायला निघालों त्याच्या एक महिना आधीची गोष्ट. पंचवीस प्रवाशांबरोबर मी एकदा फिरत होतों. त्यांच्याबरोबर एकीकडच्या एका शहरांत चार दिवस मुक्काम करण्याचा प्रसंग आला. तेथील वास्तव्यांत अशाच एका फिरस्त्या जादूगाराच्या उत्कृष्ट करामतीची आम्हांला माहिती कळली; आणि नंतर त्याला आमच्या समोरहि आणण्यांत आलें. ‘तुम्ही जी म्हणाल ती वस्तु मी तुमच्यापुढे हजर करतो?’ असें तो म्हणाला. त्याच्या सांगण्यावरून आम्ही त्याच्या अंगावरचे सगळे कपडे काढून घेतले आणि मग त्याला त्या खोलीच्या एका कोपऱ्यांत उभें करण्यांत आलें. मी माझी प्रवासी कांबळ त्याच्या अंगावर पांघरली. ‘आता तूं म्हटल्याप्रमाणे तुझी करामत दाखीव’ असें आम्ही त्याला म्हणालों. त्याने आम्हांला विचारलें, ‘तुम्हांला काय हवें बोला?’ मी त्याच्याजवळ काबुली द्राक्षांचा एक घोस मागितला. त्या माणसाने, आपल्या अंगावरील वल्लंकेटखालून तो चटकन् काढून दिला. संत्रीं व इतर फळेंहि त्याने काढलीं, आणि शेवटीं तर त्याने, वाफा निघत असलेल्या भाताचीं ताटें सगळ्यां-समोर ठेवलीं !”

मनुष्याला एक ‘सहावें इंद्रिय’ असणें, तसेंच दूरदूरच्या दोन लोकांच्या मनांत एकाच वेळीं एकच भावना वा विचार येणें (Telepathy) अशा गोष्टींवर आपला विश्वास असल्याचें त्यांनी सांगितलें. फकीराच्या त्या अद्भुत करामतींचें पुढे कांहीच

स्पष्टीकरण त्यांनी केलें नाहीं. तो एकंदर प्रकार फारच विलक्षण होता येवढेंच ते म्हणाले. त्यानंतर देवमूर्तींचा प्रश्न निघाला. एक प्रतीक या दृष्टीनेच त्यांच्या धर्मांत मूर्तींचें स्थान असल्याचें त्यांनी सांगितलें.

ते म्हणाले, “तुम्ही कशाची पूजा करतां ? ईश्वराविषयी तुमची काय कल्पना आहे ?”

“आत्मा”—एक स्त्री शांतपणें म्हणाली.

“पण आत्मा म्हणजे काय ? तुम्ही प्रॉटेस्टंट लोक बायबल-मधील शब्दांची पूजा करतां, की त्यापलीकडील आणखी कशाची ? आम्ही मूर्तींच्या द्वारे ईश्वराची पूजा करतो.”

“म्हणजे जें आंतमधे आहे तें तुम्ही बाह्य वस्तूंच्या द्वारे प्राप्त करतां,” पाहुण्यांचें सगळें भाषण लक्षपूर्वक ऐकत असलेला एक गृहस्थ म्हणाला.

तो संन्यासी कृतज्ञतापूर्वक म्हणाला, “होय, अगदी तसेंच आहे तें.”

त्याच पद्धतीने विवेकानंद यांचें संभाषण पुढे चालूं राहिलें. पण त्या हिंदूंच्या व्याख्यानाची वेळ जवळ आली आणि मग ही भेट संपली.

प्रसंग १५ वा

‘दि डेट्रॉइट फ्री प्रेस’, १४ फेब्रुवारी, १८९४.

धर्मसमन्वय

स्वामी ही एक मध्यम बांध्याची, श्यामल वर्णाची व्यक्ति आहे. त्यांच्या देशांत बहुधा सगळ्यांचाच वर्ण तसा असतो. बोलण्याचालण्यांत ते विनयशील आहेत. त्यांची प्रत्येक कृति समजून उमजून केलेली असते. त्यांचे वागणे, हावभाव आणि त्यांचा शब्दन् शब्द सगळें कांही अत्यंत सौजन्यपूर्ण असतें. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांतील एकदम लक्षांत येणारी गोष्ट म्हणजे त्यांचे फार तेजस्वी डोळे.

संभाषण सहजच ‘धर्म’ या विषयाकडे वळलें. अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी स्वामींनी सांगितल्या. ते म्हणाले:—

“धर्म आणि पंथ यांत मी भेद मानतो. धर्म सगळ्या प्रचलित पंथांना मान्यता देतो, कारण सगळ्या पंथांचा एकच प्रयत्न आहे, त्यांचे सगळ्यांचे गन्तव्यस्थान एकच आहे हें धर्म जाणतो. पंथांत विरोधाची भावना असते, त्यांचे स्वरूप लढाऊ असतें. भिन्न भिन्न प्रकारचे लोक आहेत म्हणूनच भिन्न भिन्न प्रकारचे पंथ आहेत. लोकांना जें पाहिजे आहे तें पुरविणारा पंथ हा त्या विशिष्ट लोकसमूहाचा पंथ बनतो. या जगांत निर-निराळाचा असंख्य स्वभावाच्या व्यक्ति आढळतात. त्यांच्यांत बौद्धिक, आत्मिक आणि भौतिक दृष्टीने असंख्य भेद दिसून येतात.

म्हणून हे लोक स्वतःला अत्यंत सोईस्कर वाटेल अशा पद्धतीने एका श्रेष्ठ आणि शुभंकर नीतितत्त्वावर विश्वास ठेवीत असतात. या सगळ्या पद्धतींचे म्हणजेच पंथांचे, अधिष्ठानभूत असें एकच सुंदर तत्त्व असल्यामुळे, धर्म या सगळ्यांना मान्यता देतो आणि हे सगळे पंथ अस्तित्वांत आहेत ही चांगलीच गोष्ट आहे असें धर्म मानतो. निरनिराळ्या मार्गांनी एकाच ठिकाणी पोहोचतां येतें. माझा मार्ग कदाचित् माझ्या पश्चिमात्य शेजाऱ्याच्या स्वभावाला अनुकूल नसेल. त्याचप्रमाणे त्याचा मार्ग, माझ्या स्वभावाला आणि तत्त्वचिंतनपद्धतीला मानवणारा नसेल. मी हिंदुधर्माचा आहे. हिंदुधर्म हा कांही बौद्ध धर्म नव्हे. बौद्ध धर्म हा हिंदुधर्मातर्गत एक पंथ आहे. आम्ही स्वतःच्या धर्माचा फैलाव करण्याचा खटाटोप कधीच करीत नाहीं, आमच्या धर्माचीं तत्त्वे दुसऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न आम्ही कधीच करीत नाहीं. तसें करणें आमच्या धर्माच्या मूलतत्त्वांच्या विरुद्ध आहे. या देशांतून तुम्ही जे धर्मप्रचारक कुठेहि पाठवितां त्यांच्याहिविरुद्ध आम्ही कोठेहि कांही बोलत नाही. जगाच्या कुठल्याहि अंतर्भागांत जरी ते शिरले तरी आम्ही त्याला चांगलें म्हणूं, त्यांनी तसें खुशाल करावें. आमच्याकडे पुष्कळ लोक येतात, पण त्यांनी यावें म्हणून आम्ही धडपडत नाहीं. लोकांनी आमच्या मताचें व्हावें असा प्रयत्न करण्यासाठी धर्मप्रचारक बाळगणें ही आमची प्रथा नव्हे. आमच्याकडून कोणताहि प्रयत्न न होतांहि, हिंदुधर्म, अनेक रूपें घेऊन दूरदूरवर पसरत आहे. 'ख्रिश्चन सायन्स,' थिअॉसफी, एडविन अरनॉल्ड यांचा 'लाइट ऑफ एशिया' (आशियाचा नंदादीप) हें सर्व हिंदुधर्माचें निरनिराळ्या रूपांत झालेलें प्रकटीकरण आहे. आमचा धर्म जगांतील बहुतेक सर्व धर्मपेक्षा प्राचीन

आहे. ख्रिस्ती पंथ—'त्याच्या विरोधात्मक प्रवृत्तींमुळे मी त्याला धर्म म्हणत नाहीं—हा तर प्रत्यक्ष हिंदुधर्मापासूनच निघाला. हिंदुधर्मातून निघालेल्या फार मोठ्या शाखांपैकी ती एक आहे. कॅथॉलिक धर्माने सुद्धा पापनिवेदन, संतांविषयीची श्रद्धा आदि सर्व अंगेप्रत्यंगे आमच्यापासूनच घेतली आहेत. हिंदुधर्माशी असलेली ही सर्वविध समानता एका कॅथॉलिक धर्माचार्याच्या लक्षांत आली, आणि कॅथॉलिक धर्म खरोखर कसा निघाला हे त्याने ओळखले. त्याने आपले सगळे निरीक्षण आणि निष्कर्ष लिहून काढले व त्यांचा एक ग्रंथ प्रकाशित करण्याचे धैर्य दाखविले. त्याबद्दल त्याला त्याच्या जागेवरून बडतर्फ करण्यांत आले."

"तुम्ही आपल्या धर्मात अज्ञेयवाद्यांना मान्यता देतां काय?" असा त्यांना प्रश्न विचारण्यांत आला.

"होय देतो. तात्त्विकदृष्ट्या जे अज्ञेयवादी आहेत त्यांना देतो, इतकेच नव्हे तर तुम्ही ज्यांना पाखंडी किंवा नास्तिक म्हणतां त्यांना सुद्धा देतो. बुद्ध हे आमचे एक महापुरुष आहेत. एकदा त्यांच्या एका अनुयायाने त्यांना विचारले, 'ईश्वर आहे काय?' बुद्धांनी उत्तर दिले, 'ईश्वर? ईश्वराबद्दल मी कधीतरी तुझ्याजवळ कांही बोललों काय? एकच तुला सांगतो. चांगला हो आणि चांगले कर.' आमच्याकडील कितीतरी लोक तात्त्विकदृष्ट्या अज्ञेयवादी आहेत. ते सृष्टींतील यच्चयावत् वस्तूंच्या मुळाशी असलेल्या महान् नीतितत्त्वांवर आणि अंतिम पूर्णतेवर विश्वास ठेवतात. सर्व लोकांनी स्वीकारलेले सर्व पंथ म्हणजे काय आहेत? आत्म्याच्या अनंतत्वाचा केव्हा ना केव्हा साक्षात्कार करून घेण्याचे मानवतेचे हे केवळ प्रयत्न होत."

“आपल्या धर्माच्या फैलावाचा बुद्ध्या प्रयत्न करणें हें तुमच्या धर्मांत हेय मानलें आहे काय ?”

या प्रश्नाला उत्तर देण्यासाठी त्या पौरात्य पाहुण्याने एक लहानसा ग्रंथ उचलला आणि त्यामधील अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण राजाज्ञांतून एक राजाज्ञा वाचून दाखविली.

“ही ख्रिस्तपूर्व दोनशे सालीं लिहिली गेली आहे. आणि तुमच्या प्रश्नाला ही राजाज्ञा म्हणजे माझ्या दृष्टीने सर्वोत्तम उत्तर समजा.” अगदी सहज, मधुर, स्पष्ट आणि संयत स्वरांत ते वाचूं लागले:—

देवांना प्रिय असलेला प्रियदर्शी राजा संन्यासमार्गी अथवा गृहस्थाश्रमी अशा सर्व पंथांचा आदर करतो. तो त्यांना भिक्षा वाढून आणि अन्य देणग्या देऊन प्रसन्न करून घेतो. पण देणग्या किंवा अन्य सन्मान यांना तो कमी महत्त्व देतो. आवश्यक त्या नीतिगुणांचा प्रसार करण्याच्या प्रयत्नांना तो अधिक महत्त्व देतो. भिन्न भिन्न पंथांत भिन्न भिन्न आवश्यक गुणांना प्राधान्य दिलें जातें हें खरें आहे. पण सर्वांचा आधार एकच आहे. वाणींतील व व्यवहारांतील सौजन्य आणि नैतिकता हाच तो आधार होय. यासाठी, कोणीहि स्वतःच्या पंथाला श्रेष्ठ मानून दुसऱ्यांच्या पंथाला कनिष्ठ म्हणून हिणवूं नये. उलट प्रत्येक वेळीं त्यांना योग्य तो मान द्यावा. अशा वागण्याने दुसऱ्याची सेवाहि साधते आणि स्वतःच्या पंथाची उत्ततिहि साधते. याविरुद्ध वागण्याने तुम्ही स्वतःच्या पंथाची सेवा तर करीत नाहीच पण उलट दुसऱ्या पंथांची हानि करतां. आपल्या पंथावरील प्रेमाने आणि त्याचा प्रसार करण्याच्या हेतूने कुणी दुसऱ्याला जर हिणवील तर तो आपल्याच पंथावर जणु निर्दय प्रहार करीत असतो.

म्हणून परमतसहिष्णुत्व बाणविणारी एकतेची भावनाच श्लाघ्य होय. श्रेष्ठकनिष्ठ कोणीहि असो सर्वांनी मूलभूत सद्गुणांच्या वाढीसाठी झटावे व परस्परांच्या पंथाविषयी आदरभावना बाळगावी याच उद्देशाने ही राजाज्ञा खोदली आहे. धर्मविभागाचे मंत्री, निरीक्षक आणि अन्य अधिकारी यांनी हाच उद्देश ठेवून काम केले पाहिजे.”

ह्या परिणामकारक परिच्छेदाच्या वाचनानंतर, स्वामी विवेकानंदांनी सांगितले की, “युद्धांतील अघोरीपणा हा थोर सार्वजनीन नीतितत्त्वांची पायमल्ली करणारा असल्यामुळे, वरील आज्ञा खोदवणाऱ्या याच सुज्ञ राजाने युद्ध करणे निषिद्ध मानले होते.” तो पाहुणा पुढे सांगू लागला, “याच कारणामुळे भारताची भौतिक बाबतीत प्रगति होऊ शकली नाही. पाशवी शक्ति आणि रक्तपात यांचे साहाय्य घेऊन इतर देश पुढे गेले, पण भारताने अशा पाशवी कृत्यांचा तिरस्कार केला. जीवनसंघर्षात जो टिकेल तोच जगेल हा न्याय या जगांत व्यक्तीप्रमाणेच राष्ट्रांनाहि लागू आहे. त्या न्यायानुसार भारतवर्ष भौतिकदृष्ट्या मागे पडला आणि या पृथ्वीतलावरील शक्तिशाली देशांत त्याची गणना झाली नाही.”

‘परंतु शांत भारतवर्षात हा जो भाव आढळतो तो, एकोणिसाव्या शतकांतील अत्यावश्यक व्यावहारिक गरजा भागविण्यासाठी आपले शक्तिसर्वस्व पणाला लावणाऱ्या मोठमोठ्या युद्धप्रवण पश्चिमात्य राष्ट्रांत आढळणे अशक्यप्रायच नाही काय ?’

त्या पौर्वात्य बंधूचे तेजस्वी डोळे चमकले आणि त्याच्या चेहऱ्यावर स्मिताची रेखा उमटली.

“आपल्याला सिंहाच्या शक्तीचा कोकराच्या सौम्यपणाशीं मिलाफ नाही का करतां येणार ?” त्याने विचारलें.

पुढे त्यांनी असें सांगितलें की कदाचित् भविष्यकालांत पूर्व आणि पश्चिम यांचा संयोग होऊन तो अतिशय लाभदायक ठरेल. स्त्रियांविषयीची आदराची भावना आणि त्यांना दिली जाणारी सौजन्यपूर्ण वागणूक म्हणजे पश्चिमात्य देशांच्या सत्प्रवृत्तीची ग्वाही देणारी फार मोठी गोष्ट होय असेंहि ते म्हणाले.

मृत्युसमयीं बुद्धाने जें सांगितलें तेंच स्वामींचेंहि म्हणणें आहे. “मुक्तीसाठी तुम्हांला स्वतःच प्रयत्न करावा लागेल. मी तुम्हांला मदत करूं शकत नाहीं. कोणताहि मनुष्य तुम्हांला मदत करूं शकणार नाही. स्वतःच स्वतःचे साहाय्यक बना.” त्यांचें ब्रीदवाक्य आहे ‘सुसंवाद आणि शांति हवी, कलह नको.’

दुसऱ्या पंथांचे दोष दाखविण्याच्या प्रवृत्तीबद्दल मुक्तीच त्यांनी एक गोष्ट सांगितली आहे. ती अशी:

एका विहिरींत एक बेडूक राहत असे. तो तेथे फार दिवसां-पासून राहत होता. त्याचा जन्म आणि पालनपोषणहि तेथेच झालें होतें. असा तो एक छोटा लहानसा बेडूक होता. त्या बेडकाचे डोळे गेले की राहिले हें सांगायला तिथे कांही उत्क्रान्तिवादी पोहोचले नव्हते. पण आपल्या गोष्टीपुरतें बोलायचें तर त्याला डोळे होते असेंच आपण गृहीत धरलें पाहिजे. त्या पाण्यांतील किडे व जंतु खाऊन टाकून तें पाणी स्वच्छ करण्याचें काम तो इतक्या झटपट करीत असे की आपल्या आधुनिक जंतुशास्त्र-वेत्त्याने सुद्धा चकित व्हावें. याप्रमाणे चाललें असतां तो जरा गुबगुबीत आणि लठ्ठ दिसूं लागला—बहुधा माझ्याइतकाच ! एके दिवशीं समुद्रांत राहणारा एक बेडूक तिथे आला. आणि

त्या विहिरींत पडला.

“कोठून रे तूं आलास ?”

“मी समुद्रांतला आहे.”

“समुद्र ? किती मोठा आहे तो ? तो माझ्या विहिरीइतका मोठा आहे ?” असें म्हणून त्याने विहिरीच्या या बाजूपासून त्या बाजूपर्यंत उडी मारली.

तो समुद्रांतील बेडूक म्हणाला, “माझ्या मित्रा, समुद्राची, तुलना तूं तुझ्या लहानशा विहिरीशीं कशी करतोस ?”

नंतर त्या बेडुकाने आणखी एक उडी मारून विचारलें, “इतका मोठा आहे का तुझा समुद्र ?”

‘समुद्र व विहीर यांची तुलना करणें म्हणजे कोण वेडेपणा हा !’

“हं ! माझ्या या विहिरीपेक्षा कांहीहि मोठें असूं शकत नाही ; यापेक्षा मोठें कांहीच असूं शकत नाही, हा लेकाचा खोटा आहे. काढा याला बाहेर ”— तो कूपमंडूक उद्गारला.

“आजपर्यंत नेहमी हीच अडचण आडवी आली आहे.”

“मी एक हिंदु आहे. मी आपला माझ्याच लहानशा विहिरींत बसलों आहे. माझी विहीर म्हणजेच मी सगळें जग समजतो. ख्रिस्ती मनुष्य त्याच्या लहानशा विहिरींत बसतो आणि ती विहीरच त्याचें सगळें जग असतें. मुसलमान आपल्या विहिरींत बसतो आणि तिलाच सगळें जग मानतो. या चिमुकल्या जगांच्या भिंती पाडून टाकण्यासाठी तुम्ही अमेरिकानिवासी, जो महान् प्रयत्न करीत आहांत त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो; मला आशा वाटते की भविष्यकालीं ईश्वरकृपेने हें तुमचें ध्येय साध्य होईल.”

प्रसंग १६ वा

‘ दि डेट्रॉइट ट्रिब्यून, ’ १७ मार्च, १८९४

पतिता

“या जगांत एक धंदा अति प्राचीन कालापासून चालत आला आहे. लालन ही स्त्री तोच धंदा करते. तिच्या धंद्यांतील आदि स्त्री लिलिथ ही आदम आणि ईव्ह यांच्याहि पूर्वी होऊन गेली हें सगळ्यांना ठाऊक आहेच. लालनच्या धंद्यासंबंधी पाश्चिमात्य देशांत जर कांही गोष्टी निघाल्या तर लोक अति कडक भाषा वापरतात. त्या विषयावर लेख लिहितात, नीतिमत्ता सांभाळण्याच्या दृष्टीने ते लेख तरुण मंडळींत वांटले जातात. पूर्वेकडील देशांत हा धंदा वंशपरंपरेने चालतो. आईचा धंदा मुलगी उचलते. तेथे या विषयावर कोणी लेख लिहीत नाही किंवा इतर प्रकारेहि त्याची दखल घेत नाही.”—रुडयार्ड किपलिंग.

एका गोष्टींतील हीं वाक्यें आहेत. ही गोष्ट हिंदुस्थानांत लिहिली गेली असून हीं वाक्यें रुडयार्ड किपलिंग यांनी लिहिलेलीं आहेत. अमेरिकेंतील शेतकऱ्यांशीं स्पर्धा करूं शकेल इतका गहू हिंदुस्थानांतील शेतकरी पिकवितो, तेथील पुरुष रोजीं दोन सेंटवर मजुरी करतात आणि त्या देशांत पवित्र मानल्या गेलेल्या गंगा नदींत तेथील स्त्रिया आपलीं मुलें फेकून देतात. या गोष्टी सोडून हिंदुस्थानाबद्दलचें आमचें सगळें निश्चया-

त्मक ज्ञान आम्हीं रुडयार्ड किपलिंग यांचे लेख वाचून प्राप्त केलें आहे.

परंतु विवे कानंद आपल्या देशांत आल्यापासून, हिंदु-स्थानांतील स्त्रिया आपलीं मुलें मगरींना खाऊं घालतात ही गोष्ट त्यांनी पार खोटी ठरविली आहे. अमेरिकेंत येईपर्यंत रुडयार्ड किपलिंगचें नांवहि आपण कधी ऐकलें नव्हतें असें ते म्हणतात. ज्या लालनवद्दल श्री. किपलिंग यांनी मोठी मनोरंजक आणि बोधपर गोष्ट लिहिली आहे तिच्या धंद्याविषयी चर्चा करणें हिंदुस्थानांत योग्य मानलें जात नाही असेंहि त्यांनी सांगितलें.

कानंद काल म्हणाले, “हिंदुस्थानांत आम्ही अशा गोष्टीची चर्चा करीत नसतो. त्या अभागी स्त्रियांबद्दल कोणीच कधी कांही बोलत नाही. एखादी स्त्री व्यभिचारिणी आहे असें जर उघडकीस आलें तर हिंदुस्थानांत तिला जातिवहिष्कृत केलें जातें. त्यानंतर कोणी तिच्याशीं बोलतहि नाही आणि तिला शिवतहि नाही. ती जर एखाद्या घरांत गेली तर तेथील सतरंज्या धुऊन टाकल्या जातात. ज्या भितींना तिच्या श्वासाचा स्पर्श झाला असेल त्या भिती देखील सारवल्या जातात. अशा स्त्रीशीं कोणीहि कांहीएक संबंध ठेवूं शकत नाही. ज्या स्त्रिया चारित्र्यवान नाहीत त्यांना भारतीय समाजांत कांहीहि स्थान नसतें. या देशांत जसें आढळतें तसें तिकडे मुळीच नाही. इथे तुमच्या समाजांत चारित्र्यवान स्त्रियांच्या शेजारींच वार्ड चालीच्या स्त्रियासुद्धा राहतांना आढळतात. यामुळे अमेरिकेंत कोणती स्त्री चांगल्या चालीची आणि कोणती वार्ड चालीची तें पटकन् ओळखूं येत नाही. पण हिंदुस्थानांत, एकदा का वाकडें पाऊल पडलें की ती

स्त्री नेहमीकरिता जातिबहिष्कृत केली जाते. ती, तिची संतति, मुलें, मुली सगळ्यांवर बहिष्कार पडतो. हें फार भयंकर आहे, हें मला कबूल आहे, पण त्यामुळे समाज शुद्ध राहतो.”

“पुरुषांबद्दल काय ? ” असा प्रश्न विचारण्यांत आला. “त्यांनाहि तोच नियम लावण्यांत येतो काय ? ते जर व्यभिचारी असल्याचें सिद्ध झालें तर त्यांनाहि जातिबहिष्कृत करण्यांत येतें काय ? ”

“नाही नाही, त्यांची गोष्ट अगदी निराळी आहे. पुरुषांचीं वाईट कृत्यें जर सहज उघडकीस आणतां आलीं असतीं तर त्यांनाहि कदाचित् तो नियम लावतां आला असता. पण पुरुष सर्वत्र वावरायला मोकळे असतात, ते गावोगावीं जातात येतात. त्यांचीं दुष्कृत्यें शोधून काढणें शक्य नसतें. स्त्रिया घरांतच बंद असतात. त्यांनी जर कांही कुकर्म केलें तर तें निश्चितच उघडकीस येतें. आणि याप्रमाणे तें उघडकीस आलें की तात्काळ त्यांना दाळींत टाकण्यांत येतें, त्यांतून मग त्यांची सुटका होणें अशक्य. एखाद्या पित्याला आपली कन्या सोडणें किंवा पतीला आपली पत्नी सोडणें कधी कधी मोठें जड जातें, पण दुसरा इलाज नसतो. त्यांनी जर वाईट काम करणाऱ्यांना दूर केलें नाही तर त्यांच्यावर देखील बहिष्काराची पाळी येते. या देशांतील सगळी परिस्थिति भिन्न आहे. येथे स्त्री सगळीकडे हिंडते फिरते आणि चारचौघांत उठते बसते वगैरे; असें हिंदुस्थानांत नाही. हें फार भयंकर आहे, पण त्यामुळे समाज शुद्ध राहतो.

“मला वाटतें व्यभिचार हें तुमच्या देशांतील एक फार मोठें पाप आहे. येथे इतकें विलासी वातावरण आहे की तसें होणें अपरिहार्य आहे. एखादी गरीब मुलगी आपल्याला चांगलें

‘बॉनेट’ (डोक्यावर घालण्याची स्त्रियांची हॅटसारखी वस्तु) मिळावे म्हणून स्वतःच्या देहाचा खुशाल विक्रय करील. अत्यधिक विलासितेचा हाच परिणाम होणार. ”

लालनबद्दल आणि तिच्या धंद्याबद्दल श्री. किपलिंग म्हणतात:—

“पूर्वेकडील देशांत लालनचा धंदा करणाऱ्या स्त्रियांनाहि पति असतो. लालनचा खरा पति म्हणजे एक मोठें बोरानें झाड होतें. तिच्या आईचें लग्न एका अंजिराच्या झाडाशीं झालेलें होतें. लालनच्या लग्नांत तिच्या आईने आपल्या संप्रदायाचे सत्तेचाळीस पुरोहित बोलावून दहा हजार रुपये खर्च केले होते. पांच हजार रुपये तिने नुसते गरीब भिक्षुक्यांना वांटले. त्या देशांत ती प्रथाच होती. ”

हिंदुस्थानांत जर एखाद्या स्त्रीने पातिव्रत्याचा भंग केला तर तिची जात नाहीशी होते. पण तिचे व्यावहारिक किंवा धार्मिक अधिकार कांही हिरावून घेतले जात नाहीत. ती संपत्ति बाळगूं शकते आणि देवळांतहि जाऊं शकते.

“होय असेंच आहे” कानंद म्हणाले. “वाईट चालीच्या स्त्रीला लग्न करण्याची परवानगी दिली जात नाही. तिच्या-सारखाच एखादा जातिवहिष्कृत असेल तर गोष्ट वेगळी, अन्यथा ती लग्न करूं शकत नाही. म्हणून ती एखाद्या झाडाशीं किंवा तलवारीशीं लग्न करते. तशी प्रथा आहे. कित्येक वेळां अशा स्त्रिया खूप संपत्ति मिळवितात, पुष्कळ दानधर्महि करतात; पण आपल्या जातींत त्या पुन्हा कधीहि घेतल्या जात नाहीत. खेड्या-पाड्यांत अजूनहि जुने रीतिरिवाज कडकपणें पाळले जातात. तेथे अशी स्त्री कितीहि श्रीमंत असली तरी श्रेष्ठ वाहनांचा ती

उपयोग करूं शकत नाही. फार तर ती बैलगाडींतून जाऊं शकते. आणि हिंदुस्थानांत इतरांपेक्षा ती निराळी दिसेल असा वेषहि तिला करावा लागतो. त्या स्त्रिया रस्त्याने जातांना दिसल्या तरी कोणीहि त्यांच्याशीं बोलत नाही. अशा अधिकांश स्त्रिया शहरांत आढळतात. त्यांपैकी पुष्कळशा यहूदी सुद्धा आहेत. पण या सगळ्या स्त्रिया शहरांच्या निराळ्या भागांत राहतात. सामान्य वस्तीपासून त्या दूर राहतात. एक विचित्र गोष्ट अशी की या बायका वाईट चालीच्या असतील, त्यांच्यापैकी कित्येक तर अगदी घाणेरड्या असतील, पण त्या कधीहि एखाद्या ख्रिस्ती माणसाला प्रियकर म्हणून आपल्या घरीं प्रवेश देणार नाहीत. त्या ख्रिस्त्याबरोबर खाणार नाहीत की त्यांना स्पर्शहि करणार नाहीत. त्या त्यांना सर्वभक्षी रानटी माणूस असें म्हणतात. ख्रिस्ती लोक सगळें कांही खातात म्हणून त्या त्यांना असें म्हणतात. ज्याचा उच्चारहि करूं नये अशा त्या रोगाला हिंदुस्थानांत काय म्हणतात, तुम्हांला ठाऊक आहे ? त्याला तिकडे 'फिरंगी रोग' म्हणजे ख्रिस्ती लोकांचा रोग असें म्हणतात. ख्रिस्ती लोकांनी तो रोग हिंदुस्थानांत आणला."

"हा प्रश्न सोडविण्यासाठी हिंदुस्थानांत कांही प्रयत्न झाला आहे काय ? अमेरिकन लोकांपुढे जशी ती एक सामाजिक समस्या बनली आहे तशी ती हिंदुस्थानांत आहे काय ? "

"नाही. या बाबतींत हिंदुस्थानांत फार थोडें कार्य झालें आहे. हिंदुस्थानांतील वेश्यांना योग्य मार्गावर आणण्याचें कार्य म्हणजे धर्मप्रचारिकांसाठी एक फार मोठें कार्यक्षेत्र आहे. हिंदुस्थानांत यासंबंधीचें कांहीच कार्य चाललेलें नाही. असलें तरी तें अगदी थोडें आहे. वैष्णव नांवाचा एक पंथ आहे. तो या

स्त्रियांना परत समाजांत आणण्याचा, त्यांना सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. हा एक धार्मिक पंथ आहे. मला वाटते शेकडा नव्वद [?] वेश्यांनी हा पंथ स्वीकारलेला असतो. हा पंथ जातिभेद मानत नाही. त्यामुळे त्या पंथांत त्या कोठेहि गेल्या तरी त्यांना कोणीहि त्यांची जात विचारीत नाही. भारतांत जंगनाथाच्या मंदिरासारखीं कांही मंदिरे आहेत तेथे जातिभेद नसतो. त्या शहराच्या वेशींत पाय टाकला की जात बाहेरच गळून पडते, कारण त्या पवित्र भूमींत सगळे शुद्ध मानले जाते. त्या नगरांच्या बाहेर गेलें की पुन्हा ती जात त्यांना चिकटते. कारण जात ही एक केवळ लौकिक बाब आहे. कांही जातींचे लोक आपल्या नियमांचें पालन इतक्या कट्टरतेने करतात की ते आपलें भोजन स्वतःच तयार करतात. इतरांच्या हातचें त्यांना चालत नाही. आपल्या जातीच्या माणसाव्यतिरिक्त इतर कोणास तें स्पर्शहि करणार नाहीत. पण त्या नगरांत ते सर्व एकत्र राहतात. हिंदुस्थानांत मतान्तर घडवून आणणारा हाच एक पंथ आहे. त्यांच्या पंथांत कोणीहि जाऊं शकतो. ते हिमालयांतहि जातात आणि तेथील वन्य जमातींना आपल्या पंथांत आणतात. हिंदुस्थानांत वन्य जमाती आहेत हें कदाचित् तुम्हांला कळत नसावें. पण आहेत, हिंदुस्थानांतहि अशा जमाती आहेत त्या हिमालयाच्या पायथ्याशी राहतात.”

“एखाद्या स्त्रीला दुश्चरिता घोषित करण्याचा एखादा विधि असतो काय? व्यवहारांत अशी कांही प्रथा आहे काय?” असा प्रश्न कानंदांना विचारण्यांत आला.

“नाही. अशी कांही सार्वत्रिक सामाजिक प्रथा नाही, ती केवळ एक चाल आहे. कधी असा विधि करतात किंवा कधी करीतहि नाहीत. तिला बहिष्कृत मानले की ज्ञालें. एखाद्या

